

Perustiko Arnsbergin kreivi Wilhelm Arensburgin?

Tutkimuksia Kuressaaren linnan varhaishistoriasta

Pro gradu -tutkielma
Hiltrud Kinnunen
Suomalais-ugrilainen ja
pohjoismainen osasto
Humanistinen tiedekunta
Helsingin yliopisto
Toukokuu 2020

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Humanistinen tiedekunta/Suomalais-ugrilainen ja pohjoismainen osasto		
Tekijä – Författare – Author Hiltrud Kinnunen		
Työn nimi – Arbetets titel – Title Perustiko Arnsbergin kreivi Wilhelm Arensburgin? Tutkimuksia Kuussaaren varhaishistoriasta		
Oppiaine – Läroämne – Subject suomalais-ugrilaiset kielet ja kulttuurit, Viron kieli ja kulttuuri		
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu -tutkielma	Aika – Datum – Month and year toukokuu 2020	Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages 63
Tiivistelmä – Referat – Abstract <p>Tämä tutkielma käsittelee Kuussaaren – aikaisemmalta nimeltään Arensburg – linnan varhaishistoriaa. Erityisesti tarkastellaan kriittisesti historioitsijoiden 1700-luvulta lähtien esille tuomaa väitettä siitä, että Arensburg olisi saanut nimensä ja vaakunansa Westfalenin kreivi Wilhem von Arnsbergilta, ja että hän olisi jopa perustanut Arensburgin linnan. Tutkielma keskittyy vastaamaan viimeksi mainittuun väitteeseen: perustiko Arnsbergin kreivi Wilhelm Arensburgin linnan.</p> <p>Arkeologisten kaivausten tulosten ja arkkitehtuurityylin analyysien perusteella tiedetään, että ensimmäinen kivilinna, niin sanottu kehämuurikastelli, rakennettiin Arensburgiin 1300-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Kehämuurikastellia rakennettiin arviolta 12-15 vuotta, kunnes rakennustyöt yllättäen keskeytettiin, ja rakennustöitä jatkettiin myöhemmin konventtirakennustyylin mukaisesti. Poliittinen konteksti antaa olettaa, että rakennustyöt keskeytti 1343 alkanut Yrjön yön kapina, joten linnan perustamisajankohta sijoittuu noin vuoteen 1330.</p> <p>Kirjalliset lähteet vaikenavat linnan perustamisesta, ensimmäistä kertaa linna mainitaan asiakirjoissa 1380-luvun alkupuolella. Useiden kronikoiden mukaan Arnsbergin kreivi Wilhelm oli 1330-luvun alussa Liivinmaan mestarin Eberhard von Monheimin seurassa Liivinmaalla, mutta linnan perustamista tai oleskelua Saarenmaalla kronikat eivät mainitse.</p> <p>Historioitsijoiden viimeisten 250 vuoden aikana esille tuomat perustamishypoteesia tukevat väitteet eivät kestä kriittistä tarkastelua. Arnsbergin kreivi Wilhelmmin itineraario vuodesta 1327 vuoteen 1338 näyttää, että kreivi Wilhelm olisi voinut olla Saarenmaalla pidemmän aikaa vuosien 1331 ja 1335 välisenä aikana.</p> <p>Tutkielma päättyy siihen tulokseen, että tämän hetkisten tietojen valossa hypoteesia Arnsbergin kreivi Wilhelmistä Arensburgin linnan perustajana ei voida vahvistaa. Ajanjakso 1331-1335 tarjoaa kuitenkin hyvän lähtökohdan jatkotutkimuksille.</p>		
Avainsanat – Nyckelord – Keywords Arensburg, Kuussaare, Arnsberg, Westfalen, Wilhelm, linna, varhaishistoria		
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Helsingin yliopisto		
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information		

SISÄLLYSLUETTELO

1 Johdanto.....	1
1.1 Tutkielman tavoite ja menetelmät.....	2
1.2 Tutkielman rakenne.....	2
 2 Arensburgin varhaishistorian tutkimuksen tila.....	 3
2.1 Arensburgin varhaishistoria kirjallisessa perinteessä.....	3
2.2 Arensburgin varhaishistorian arkeologiset löydökset.....	5
2.2.1 Satamarakennelma ja asutus 1200-luvulla.....	6
2.2.2 Kehämuurikastelli.....	9
2.2.3 Konventtirakennus.....	13
2.2.4 Yhteenveto.....	16
2.3 Konventtirakennuksen arkkitehtuurin analyysi.....	17
2.3.1 Ulkomuuraus.....	17
2.3.2 Sisäarkkitehtuuri.....	19
2.3.3 Yhteenveto.....	23
2.4 Mahdollisia lisäviitteitä linnan ajoittamiselle kirjallisista lähteistä.....	23
 3 Kreivi Wilhelm von Arnsberg Arensburgin perustajana.....	 25
3.1 Arnsbergin kreivisuku ja kreivi Wilhelm.....	26
3.2 Hypoteesit kreivi Wilhelmin yhteyksistä Arensburgiin.....	27
3.3 Lähdemainintoja Wilhelmin matkoista Liivinmaalle ja Preussiin	38
3.4 Wilhelmin itineraario vuodesta 1327 vuoteen 1338.....	42
3.5 Perustamishypoteesin tueksi esitettyjen argumenttien tarkastelu.....	45
 4 Johtopäätökset ja mahdolliset jatkotutkimukset.....	 50
 Lähteet.....	 53

KUVALUETTELO

Kuva 1: Kaarman maalinnaa ympäröivän alueen arkeologiset muistomerkit...	7
Kuva 2: Lankkupolun ja kehämuurikastellin arkeologiset kaivauskohteet.....	8
Kuva 3: Kehämuurikastellin ja rantapolun piirros.....	11
Kuva 4: Konventtirakennuksen ja suojamuurin arkeologiset kaivauskohteet...	14
Kuva 5: Konventtirakennuksen ja sitä ympäröivän muurin piirros.....	16
Kuva 6: Kivimerkki Kaarman dolomiittikivessä.....	20
Kuva 7: Sakramenttisyvennys Arensburgin kappelissa.....	22
Kuva 8: Saarenmaan vaakuna von Buxhövdenin mukaan.....	31
Kuva 9: Saarenmaan ritarikunnan vaakuna vuodelta 1858.....	33
Kuva 10: Arnsbergin kreivien vaakuna Codex Gelren mukaan.....	46
Kuva 11: Haapsalun tuomiokapitulin jäsenen sinetti 1200-luvun lopulta tai 1300-luvun alulta.....	48

1 Johdanto

Viron Saarenmaalla sijaitsevan Kuressaaren linnan varhaishistoria herättää kysymyksiä.¹ Vuoden 1227 Kalparitarien Saarenmaan valloituksen jälkeen Saarenmaan alueet jaettiin ritarikunnan ja Riian piispan välillä ja samana vuonna perustettiin Saarenmaan hiippakunta. Ensimmäinen piispa Gottfried sai lokakuussa 1228 Saarenmaan alueet Rooman kuninkaan läänityksenä.² Alue jakautui lopullisesti vasta vuonna 1254 Saksalaisen ritarikunnan ja piispan alueisiin. Tuleva Arensburg kuului silloin hiippakunnan alueeseen.³ Tiedossa ei kuitenkaan ole, milloin, kenen toimesta ja mihin tarkoitukseen linna perustettiin. Varhaisesta historiasta kertovat kirjalliset lähteet ovat vähäiset. Vimeisten 50 vuoden aikana suoritettut arkeologiset kaivaukset eivät myöskään ole pystyneet selventämään yksiselitteisesti varhaista historiaa.

Tämä tilanne antaa tilaa hypoteeseille ja arvailuille. Yksi tällainen hypoteesi on elänyt erityisesti westfalenilaisissa teoksissa jo yli kahdensadan viidenkymmenen vuoden ajan. Sen mukaan Arensburgin nimi ja vaakuna tulevat Westfalenin kreivi Wilhelm von Arnsbergilta tai kreivi jopa perusti Arensburgin.

¹ Nykyinen Kuressaare oli vuoteen 1917 virallisesti nimeltään *Arensburg*. 1918-1933 kaupungin nimi oli *Kuresaar*, vuodesta 1933 lähtien *Kuressaare*. Vuosina 1952-1988 kaupungin nimi oli *Kingissepa*, minkä jälkeen otettiin jälleen käyttöön nimi *Kuressaare*. Kts. Leukumaa-Autto, S. 2018: 251-252; Eesti Entsüklopeedia, s.v. *Kuressaare*, <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/kuressaare4>. Tässä tutkielmassa, joka käsittelee varhaista historiaa, käytetään sekä linnalle että kaupungille nimeä *Arensburg*, kuten keski-ajalla oli tavallista.

² Mäesalu, M. 2017: 82.

³ Kala, T. 2012: 84-85. 1200-luvun lähteissä nimetään Saarenmaa *Osilia*:ksi ja Läänemaa *Maritima*:ksi. Saarenmaan valloituksen jälkeen Riian piispa Albert yhdisti vuonna 1227 Saarenmaan ja Läänemaan yhdeksi hiippakunnaksi. Sen nimeksi käytetään lähteissä usein *Saarenmaan hiippakunta*, latinaksi *ecclesia Osiliensis*, saksaksi *Stift Ösel*. Kts. Kala, T. 2012: 84. Tässä tutkielmassa käytetään nimi *Saarenmaan hiippakunta*.

1.1 Tutkielman tavoite ja menetelmät

Tutkielma pyrkii selvittämään yhteydet Wilhelm von Arnsbergin ja Arensburgin välillä. Tutkimuksessa keskitytään kysymykseen, perustiko westfalilainen kreivi Wilhelm von Arnsberg, joka toimi Arnsbergin kreivinä vuodesta 1313 vuoteen 1338, Arensburgin linnan.

Tutkielmassa käytetään eri tieteenalojen tuloksia Arensburgin varhaishistorian kokonaiskuvan rakentamiseen ja hypoteesin alustavaan arviointiin. Erityisesti tarkastellaan ja analysoidaan arkeologisia löytöjä ja niiden perusteella tehtyjä johtopäätöksiä, arkkitehtuurihistoriaa ja taidehistoria-analyyseja sekä Saarenmaan historiaa koskevia kirjallisia lähteitä. Kyseessä olevan ajanjakson arkistomateriaaleista on koottu kreivi Wilhelm von Arnsbergin itineraario perustamishypoteesin tarkastamiseksi. Kaikki nämä vaiheet perustuvat historiallis-kriittiseen metodiin. Eri tieteenalojen tutkimuksissa on käytetty myös luonnontieteellisiä metodeja, kuten radiohiiliajoitusta tai dendrokronologiaa arkeologiassa ja tyylianalyysia arkkitehtuurissa.

1.2 Tutkielman rakenne

Tutkielma jakautuu neljään osaan. Johdannon ja tutkimuskysymyksen esittelyn jälkeen toisessa luvussa esitellään Arensburgin perustamista ja varhaista historiaa koskevan tutkimuksen tila. Siinä hyödynnetään kirjallisia lähteitä, tuloksia arkeologisista kaivauksista ja arkkitehtuurin tyylianalyyseista sekä viittauksia poliittisesta historiasta.

Kolmannessa luvussa annetaan ensin taustatietoa kreivi Wilhelm von Arnsbergista ja hänen kreivisuvusta. Sen jälkeen esitetään hypoteesi kreivi

Wilhelmistä Arensburgin perustajana sekä hypoteesin reseptiohistoria. Lisäksi tarkastetaan hypoteesin paikkaansapitävyys kirjallisten lähteiden ja itineraarion valossa. Lopuksi arvioidaan historioitsijoiden esittämiä väitteitä perustamishypoteesin tueksi.

Neljännessä luvussa esitetään johtopäätöksiä, vastataan saatujen tulosten valossa tutkimuskysymykseen sekä ehdotetaan tulevia tutkimussuuntia.

2 Arensburgin varhaishistorian tutkimuksen tila

Arensburgin varhainen historia on jo pitkään kiinnostanut historioitsijoita, arkeologeja ja taidehistorioitsijoita. Tässä luvussa kuvataan näiden tieteenalojen tämän työn kannalta olennaiset tulokset, jotka muodostavat myös pohjan perustamishypoteesin tutkimiselle.

2.1 Arensburgin varhaishistoria kirjallisessa perinteessä

Kirjallisesta perinteestä löytyy vain niukasti tietoa Arensburgin varhaisesta historiasta. Tähän päivään säilyneissä asiakirjoissa Arensburgin perustamista tai perustajaa ei mainita lainkaan, ja myös varhaiset kronikat⁴ vaikenavat asiasta. Arensburgin varhaista historiaa käsittelevät asiakirjat muokattiin pääosin LUBissa.⁵

⁴ Kronikan määritelmästä kts. Wolf, G 2016: 1-24.

⁵ Lähdejulkaisusarja LUB = Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten.

Arensburg mainitaan LUBissa ensimmäisen kerran 1380-luvun alun asiakirjassa. Luultavasti tammikuussa 1384 kirjoitetussa asiakirjassa Saksan ritarikunnan Liivinmaan mestari kiittää Revalin raatia tuesta Haapsalun piirityksessä ja pyytää kahdeksaa aseistettua miestä Arensburgin edustalle (alkuperäistekstissä *vor de Arnsburg*). Kirjeessä ei ole vuosilukua, vaan päiväyksenä on ainoastaan keskiviikko ennen kynttilänpäivää. Koska Saarenmaan hiippakunnassa oli ollut levottomuuksia vuoden 1383 lopulla ja vasallit olivat hyökänneet Haapsaluun⁶, LUBin kommentissa oletetaan, että asiakirja on kirjoitettu 29. tammikuuta 1384.

Lisäksi Saarenmaan hiippakunnan piispa Winrich von Kniprode sinetöi 13. joulukuuta 1398 Arensburgissa asiakirjan - *Gegeben auf unserm Schloss zu Arnsborch* [annettu Arensborchin linnassamme].⁷ Asiakirjassa Winrich antaa veljeksille Hans ja Hinke von Jursille isänsä tilan.

10. elokuuta 1402 Winrich sinetöi *auf unserm schlosse zu Arensburg* [Arensburgin linnassamme] vahvistamaan Padisen ja Lihulan luostarien välistä sopimusta koskien Newe-kartanoa.⁸

10. huhtikuuta 1407 hän päättää kalastusoikeuksista Kaarman linnan vallihaudassa *op unsem slote to der Arensburg* [Arensburgin linnassamme].⁹

Vuonna 1420 Saarenmaan piispa Kaspar Schuwenpflug (piispa vuosina 1420-1423) valittaa Arensburgissa annetussa ja paaville tarkoitettussa kirjeessä hiippakuntansa kirkon heikosta tilasta. Asiakirja päättyy *Dato in castro Arnsburg* [annettu Arnsburgin linnassa].¹⁰

⁶ LUB 3, nro MCXCVII, regesti 1411 ja nro MCXCVIII, regesti 1413. Kts. myös Tarvel, E. 2007a: 100.

⁷ Yläsaksankielinen käännös alasaksan alkuperäisasiakirjasta: Est- und Livländische Brieflade 1856: nro 90. Kaikki käännökset tutkielmassa ovat tekijän omat.

⁸ LUB 4, nro MDCVIII, regesti 1917. Kts. myös Est- und Livländische Brieflade 1856: nro 95.

⁹ LUB 4, nro MDCCXXI, regesti 2053.

¹⁰ LUB 5, nro MMCDXCI, regesti 2945.

Viittaus varhaisimpaan ajankohtaan, jolloin Arensburgin linna olisi ollut olemassa, löytyy 1500-luvun alun lähteestä. Hampurilaisen Albert Krantzin *Wandalian* mukaan Saarenmaan piispa Heinrich III pidettiin vankina Arensburgissa ja hän kuoli siellä epäselvissä olosuhteissa.¹¹ Heinrich III oli saanut kirjeen Ruotsista vielä vuoden 1381 alussa¹² ja 5. heinkäkuuta 1381 paavi Urban VI pyysi Riian arkkipiispaa tutkimaan Heinrichin kuolemaa.¹³ Heinrich kuoli siten viimeistään vuoden 1381 ensimmäisellä puoliskolla. Tuolloin linna oli ilmeisesti pitkälle rakennettu, koska siellä voitiin pitää niin tärkeää vankia.

Linnan ympärille syntyi vähitellen jonkin verran asutusta. Tästä on ensimmäinen maininta asiakirjassa vuodelta 1427.¹⁴ Herttua Magnus myönsi Arensburgille kaupunginoikeudet vuonna 1563.¹⁵

2.2 Arensburgin varhaishistorian arkeologiset löydöt

Arkeologisia kaivauksia on tehty nykypäivän linnan alueella ja lähialueella 1960-luvulta lähtien.¹⁶ Tässä luvussa esitetään tärkeimmät arkeologiset löydöt, jotka liittyvät linnan perustamiseen ja varhaisiin aikoihin. Ensimmäinen alaluku käsittelee asutusta ennen kivilinnan perustamista, toinen ensimmäistä

¹¹ Krantz, A. 1600 [1519]: kirja IX, luku 11: *setztens mit ihm ober Meer / und brachten ihn auf Osel / daselbst liessens ihn auf dem Schloß Arnßborg / dem Stifte zugehörig / gefenglich verwahren* [ylittivät hänen kanssaan meren / ja veivät hänet Saarenmaalle / siellä antoivat häntä Arnßborgin linnassa / joka kuului hiippakuntaan / säilyttää vankina].

¹² Tarvel, E. 2007a: 100.

¹³ LUB 3, nro MCLXXII, regesti 1383.

¹⁴ LUB 7, nro 671. Tarvel, E. 2007a: 101. Saman teoksen sivulla 848 ensimmäinen maininta on virheellisesti päivätty vuodelle 1424. Kts. Künnapu, L., Maiste, J. 2007: 848.

¹⁵ Pedakmäe, P. 2007: 156.

¹⁶ Luettelo kaikista tiedossa olevista arkeologisista kaivauksista linnan ja vanhan kaupungin alueella kts. Püüa, G. 2016: 11-12.

kivilinnoitusta, ns. kehämuurikastellia, ja kolmas alaluku laajennettua kivilinnaa, ns. konventtirakennusta.

2.2.1 Satamarakennelma ja asutus 1200-luvulla

Etenkin 1990-luvulta lähtien on Saaremaalla tutkittu arkeologisesti rautakauden ja varhaisen keskiajan asutusta ja satamainfrastruktuuria. Rannikkoviiva on muuttunut huomattavasti 1000-luvulta lähtien maan kohoamisen ja merenpinnan muutosten vuoksi.¹⁷ Kuva 1 näyttää nykyisen ja oletetun rannikkoviivan noin 1000 vuotta sitten. Vielä 1300-luvulla tämän päivän Arensburgista pohjoiseen oli syvälle sisämaahan ulottuva lahti, johon Pöduste-joki laski.

Joen rannalla, muutama kilometri sisämaahan, sijaitsi luultavasti jo ennen Saarenmaan valloitusta ja kristinuskoon käännättämistä maalinna.¹⁸ Kaarman alue mainitaan vuoden 1234 sopimuksessa, jossa Saarenmaa jaettiin Kalparitarikunnan, Riian kaupungin ja Riian piispan välillä.¹⁹ Sopimuksen mukaan Kaarman alue kuului Riian kaupungille, mutta jo pari vuotta myöhemmin se siirtyi Saarenmaan hiippakunnan omistukseen. Kaarman maalinna mainitaan myös Liivinmaan riimikronikassa valloittajien ja alkuperäisasukkaiden välisten vuoden 1261 taistelujen yhteydessä.²⁰ 1200-luvun puolessavälissä piispa rakennutti Kaarman kivikirkon, joka oli luultavasti hiippakunnan tai jopa koko Saarenmaan kirkollinen keskus.²¹ Kirkko tuhottiin vuonna 1261, mutta piispa rakennutti sen uudelleen jo 1260-luvun toisella puoliskolla.

¹⁷ Saarenmaahan liittyvistä muutoksista kts. Mägi, M. 2002: 172-173. Tarkemmin lähellä Arensburgia tapahtuneista muutoksista kts. Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 31-32.

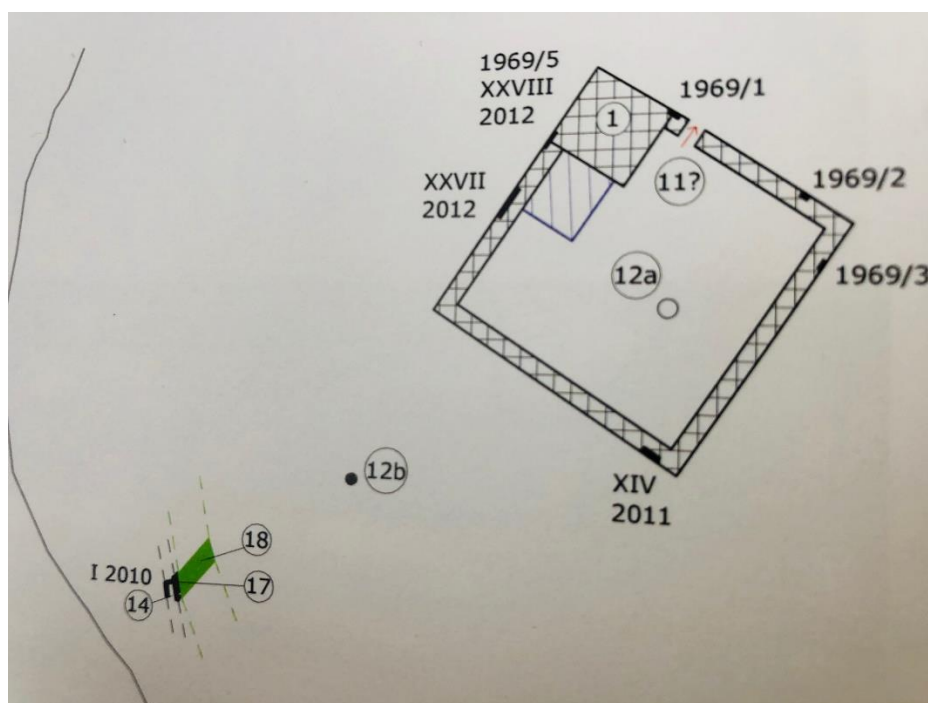
¹⁸ Mägi, M. 2007: 57-58.

¹⁹ LUB 1, nro CXXXIX, regesti 155.

²⁰ Livländische Reimchronik 1848: 174, nro 6195.

²¹ Markus, K., Kreem, T.-M., Mänd, A. 2003: 92.

Myös arkeologiset löydöt nykyisen Arensburgin välittömässä läheisyydessä voisivat olla osoitus sataman olemassaolosta: vuoden 2010 kaivausten aikana löydettiin osia lankkupolusta, joka kulki tuolloin rannikkoa pitkin myöhemmän Arensburgin alueen edessä.²⁴ Kuva 2 näyttää lankkupolun löytöpaikan ja oletetun reitin sen lähellä.

1: torni *Sturvolt* (Stirwoldt); 14: lankkupolku, suurin piirtein aikaväliltä 1264-1301; 17: paalurakennelma, noin vuosina 1276-1321; 18: matala savivalli, noin 1306-1363. pieni rakennus *Sturvoltin* lounaisnurkassa ; kastellin kehämuuri

Kuva 2. Lankkupolun ja kehämuurikastellin arkeologiset kaivauskohteet. Lähde: Püüa, G.; Nurk, R.; Sepp, T. 2016: 40.

²⁴ Püüa, G., Toos, G., Alttoa, K., Kadakas, V. 2012: 179-180.

Kastellin puolella, noin 80 cm etäisyydellä polusta, kulki paalurakennelma, jonka vieressä sitä myötäili noin metrin korkuinen savivalli. Savivallia korotettiin myöhemmin ja paalutusta lisättiin. Viimeistään 1300-luvun jälkipuoliskolla nämä uudet rakennelmat olivat peittäneet lankkupolun ja alkuperäisen paalurakennelman.²⁵

Lankkupolun ja ensimmäisen paalurakennelman puuosien radiohiiliajoitukset osoittavat, että lankkupolku oli olemassa 1200-luvun viimeisellä neljänneksellä.²⁶

2.2.2 Kehämuurikastelli

Nykypäivän Arensburgin ydin on konventtirakennustyylinen linna. Tämän tyyppisiä linnoja, joiden tyyli on peräisin Saksan ritarikunnalta, löytyy ritarikunnan hallitsemilla alueilla Preussissa ja Liivinmaalla. Esimerkiksi Saksan ritarikunnan Marienburgin päälinnan vanhin osa, ns. *Hochschloss*, edustaa konventtirakennustyyliä. Arensburgin konventtirakennus koostuu neljästä täysin suorakaiteen muotoisesta rakennussiivestä, jotka ympäröivät neliön muotoista sisäpihaa. Kaksi tornia, pohjoisessa ja itäisessä kulmassa, nimeltään *Sturvolt* ja *Pikk Hermann*, määrittävät julkisivun. Kuten konventtirakennustyyliin kuuluu, sisäpihaa ympäröi galleria (ns. ristikäytävä), ja rakennuksen sisältä pääkerroksesta löytyvät kappeli, kapituli-, makuu- ja ruokasali.²⁷

Tämän työn kannalta tärkeiden arkeologisten kaivausten paikat ja kaivaustyön ajankohdat on merkitty kuvassa 2.

²⁵ Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 41.

²⁶ Lista löydöistä ja niiden radiohiiliajoituksesta: Püüa, G. et al. 2012. Löytöjen tulkinnat kts. Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 39-41.

²⁷ Altoa, K. 1993: 10, 13.

Vuoden 1969 kaivausten yhteydessä tehtyjen radiohiili- ja dendrokronologisten ajoitusten tulokset osoittavat, että alueella yksi tai useampi puurakennus oli luultavasti olemassa jo ennen ensimmäistä kivirakennusta. Esimerkiksi yhden *Sturvoltissa* käytetyn palkin puu kaadettiin ajoituksen mukaan vuosien 930 ja 1050 välillä. Yksi ruokasalin palkin puu on radiohiili- ja dendrokronologisen ajoituksen mukaan vuodelta 1274.²⁸ Kalev Aluve esitti 1970-luvulla väitteen, että puuta käytettiin uudelleen, ja että puulöydöt ovat olleet jo ennen myöhempää linnoitusta osa varhaisemman satamalinnoituksen rakennelmaa. Hänen mukaan Arensburgin vanhin osa on vahtitorni *Pikk Hermann*, joka valmistui todennäköisesti vuosina 1262-1263.²⁹

Aluven väite oli siten ristiriidassa aikaisempien hypoteesien kanssa, joiden mukaan puolustustorni *Sturvoltia* pidettiin Arensburgin vanhimpana osana, ja joiden mukaan Arensburgia alettiin rakentaa Yrjön yön kapinan (1343-1345) jälkeen.³⁰

Viimeisimmät suuremmat arkeologiset kaivaukset Arensburgin alueella tehtiin vuosina 2010-2012. Niiden mukaan ennen konventtirakennusta rakennettiin kivistä kehämuurikastelli, jonka osat olivat puolustustorni *Sturvolt*, tornin lounaisnurkassa sijaitseva pieni rakennus ja kehämuuri. Muuri sijaitsi samassa kohtaa kuin myöhemmin rakennetun konventtirakennuksen ulkomuuri.

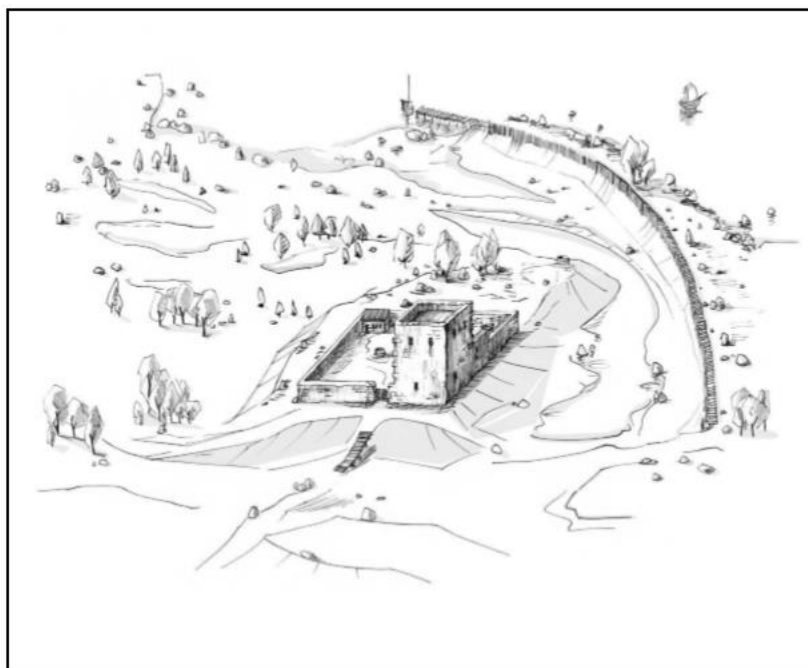
Perustuksen kaivaukset vuonna 2012 (kaivaus nro XXVII kuvassa 2) puolustustornin viereisen pienen rakennuksen ja muurin liitoskohdassa osoittavat, että muuri oli osa alkuperäistä rakennussuunnitelmaa. Sama pätee *Sturvoltin* koillispuolelle: myös siellä perustus jatkuu myöhemmän konventtirakennuksen seinämää pitkin, minkä jo Aluve oli kaivausten yhteydessä

²⁸ Aluve, K. 1980: 10.

²⁹ Aluve, K. 1980: 10, 13, 17.

³⁰ Näin esimerkiksi Armin Tuulsee. Tuulsee, A. 1942: 211-221. Yrjön yön kapinasta kts. Zetterberg, S. 2007: 79-81.

(kaivaus 1969/1 kuvassa 2) todennut.³¹ Myös *Sturvoltin* seinissä on kivet asetettu niin, että ne muodostavat suoran yhteyden varhaiseen kehämuuriin.³² Yhteenvetona näistä löydöistä voidaan todeta, että jo alkuperäinen suunnitelma sisälsi tornin, pienen rakennuksen ja kehämuurin, jonka pohjalle rakennettiin myöhemmin konventtirakennus.³³ Kaivaus XIV (kts. kuva 2) vahvisti kehämuurin sijainnin.³⁴ Näiden tulosten perusteella vahtitorni *Pikk Hermann* on rakennettu vasta myöhemmin, konventtirakennuksen yhteydessä. Kuva 3 esittää kehämuurikastellin rekonstruktion.

Rekonstruktio: Kristo Kooskora

Kuva 3. Kehämuurikastellin ja rantapolun piirros. Lähde: Püüa, G. 2016: liite 2, piirustus 15.

³¹ Aluve, K. 1980: 13.

³² Püüa, G., Alttoa, K., Kadakas, V., Toos, G. 2013: 174. Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 35, erityisesti alaviite 16.

³³ Alttoa, K., Püüa, G. 2013: 60.

³⁴ Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 38.

Konventtirakennuksen muurauksessa on nähtävissä eri rakennusvaiheita.³⁵ Vuoden 2011 kaivospaikalla XIV (kts. kuva 2) konventtirakennuksen muurissa on käytetty luonnonkiveä korkeudella 1,25-4,08 metriä merenpinnan yläpuolella, sen yläpuolella veistettyä kiveä. Muurauksen alaosa ei ollut alun perin maan alla, vaan se oli kehämuurikastellin muurauksen näkyvä alaosa. Muurauksen muutos vaikuttaa suunnittelemattomalta, satunnaiselta ja saumattomalta. Tästä voidaan päätellä, että muurin osat on rakennettu eri aikoina, ja että todennäköisesti kehämuurikastellin rakennustyöt keskeytettiin yllättäen.³⁶

Tähänastisten arkeologisten löydösten perusteella ei voida yksiselitteisesti määritellä, milloin *Sturvolt*, vieressä oleva rakennus tai kastellin kehämuuri on rakennettu. Kehämuurikastellin rakentamiseen käytettiin Kaarman dolomiittia, mutta kivilouhoksen tarkkaa sijaintia ei tiedetä. Kaarman dolomiittia käytettiin ensimmäisen kerran noin 1200-luvun puolivälissä Kaarman kirkon rakentamiseen.³⁷ *Sturvolt*issa käytetyn kalkkilaastin radiohiiliajoitukset (vuoden 2012 kaivaukset XXVII ja XXVIII, kts. kuva 2) antoivat tuloksena useita laajoja aikavälejä, vuosien 1306-1360 aikana.³⁸ Tulokset eivät ole kuitenkaan luotettavia, koska rakennusvaiheiden aikana kehämuurikastellista konventtirakennukseksi perustusten laasti on voinut sekoittua.³⁹

³⁵ Alttoa, K., Püüa, G. 2013: 58. Püüa, G., Sepp, T. 2015: 54-57.

³⁶ Alttoa, K., Püüa, G. 2013: 58-67.

³⁷ Perens, H. 2012: 16-17. Alttoa, K. 2007: 807-808.

³⁸ Kalkkilaastin radiohiiliajoitusmenetelmän luotettavuus kyseenalaistetaan. Kts. Hiekkänen, M. 2008.

³⁹ Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 43-44.

Kehämuurikastellia rakennettiin luultavasti 12-15 vuoden ajan.⁴⁰ Radiohiiliajoitusten perusteella puulöytöjä on pidemmältä ajalta, minkä voidaan kuitenkin todennäköisesti katsoa johtuvan puun uudelleenkäytöstä.

2.2.3 Konventtirakennus

Kehämuurikastellin rakennustöiden keskeytyksen jälkeen rakentamista jatkettiin myöhemmin konventtirakennustyylin mukaisesti. Koska kehämuurikastellin perustamisajankohdasta ei ole luotettavaa tietoa, herää kysymys, voidaanko konventtirakennuksen rakennusajan perusteella tehdä päätelmiä kehämuurikastellin perustamisajasta.

Konventtirakennuksen rakentamisen alkamisajankohtaa tai rakentamisaikaa ei voida tarkasti määritellä olemassa olevien arkeologisten tietojen pohjalta. Konventtirakennuksen kalkkilaastista vuonna 2012 otettujen ja tutkittujen näytteiden radiohiiliajoitus (kaivaukset XXVII ja XXVIII kuvassa 2)⁴¹ osoittaa, että rakennustyöt olivat käynnissä mahdollisesti ennen vuoden 1343 Yrjön yön kapinaa tai vähän sen jälkeen.

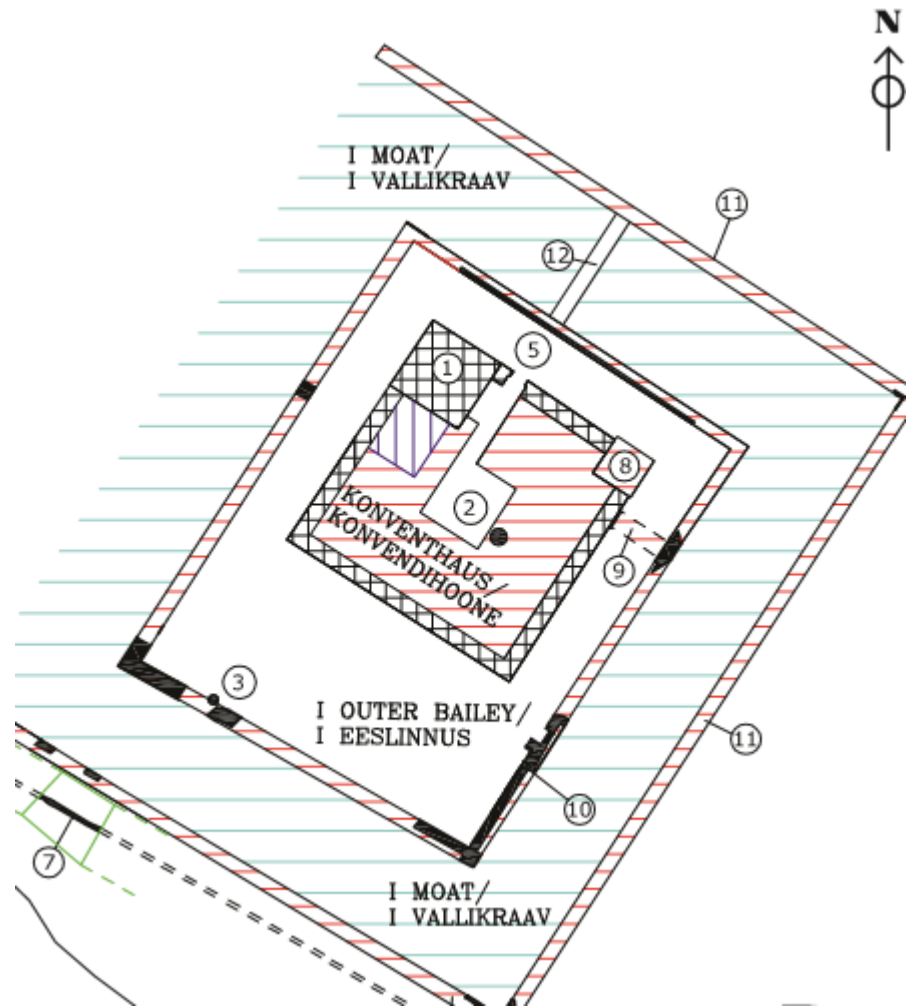
Kuvaan 4 on merkitty konventtirakennuksen ajoituksen kannalta tärkeimmät kaivauskohdat.

Konventtirakennus ja sitä ympäröivä muuri rakennettiin suurin piirtein yhtä aikaa. Väitettä tukee konventtirakennuksen kaakkoisseinässä lähellä *Pikk Hermannia* oleva oviaukko, joka on noin 12,3 metrin korkeudella merenpinnan yläpuolella. Suoraan oviaukon alapuolella seinän alaosassa oleva ulkoneva muuraus on saumaton osa seinää ja siten rakennettu luultavasti samaan aikaan konventtirakennuksen seinän kanssa (kaivaus 1969/3 kuvassa 2). Sitä vastapäätä

⁴⁰ Püüa, G., Alttoa, K., Kadakas, V., Toos, G. 2013: 180. Kts. myös Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 41.

⁴¹ Kts. myös Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 43-44 ja siellä mainittu lähde.

uuden suojamuurin sisäpuolella noin 10 metrin päässä konventtirakennuksesta löytyi vuoden 2011 kaivauksissa samanlainen muuraus. Tätä paikkaa tutki luultavasti jo Aluve vuoden 1969 kaivausten yhteydessä.

1: *Sturvolt*; 7: savivalli; 8: *Pikk Hermann*; 9: silta konventtirakennuksen ja suojamuurin välillä; 10: käymäläkuilu suojamuurissa

Kuva 4. Konventtirakennuksen ja suojamuurin arkeologiset kaivuskohteet. Lähde: Püüa, G., Alttoa, K., Kadakas, V., Toos, G. 2013: 178.

Muurauslöytö näyttää tukevan historioitsijoiden Alttoan ja Dubovikin jo vuonna 1995 esittämää hypoteesia, jonka mukaan kyseisen ulkonema oli puusillan tukirakenne, joka yhdisti konventtirakennuksen ja suojamuurin (nro 9

kuvassa 4). Puusilta oli mahdollisesti nostettava ja tarjosi vaaratilanteessa mahdollisuuden vetäytyä suojamuurilta konventtirakennukseen tai toisinpäin.⁴² Tällainen silta on nähtävissä vielä vuoden 1650 linnan pohjapiirroksessa; sitä ei enää esiinny myöhemmissä piirrustuksissa.⁴³

Samasta suojamuurin kaakkoisosasta löytyi käymäläkuilusta hyvin säilynyt tukipalkki (nro 10 kuvassa 4). Tukipalkki oli havupuusta, joka kaadettiin dendrokronologisen tutkimuksen mukaan vuonna 1352 ja se asennettiin tukipalkiksi kuiluun todennäköisesti vuonna 1353.⁴⁴ Tämä ajoitus sopii yhteen käymäläkuilusta löydettyjen keraamisten, lasi-, nahka- ja puuesineiden osien ajoituksen kanssa. Niistä aikaisimmat ovat peräisin 1300-luvun viimeisiltä vuosikymmeniltä.⁴⁵

Kulttuurikerroksesta konventtirakennuksen laastin yläpuolelta (kaivaus XXVII) löytyi kaksi Revalissa lyötyä, Saksan ritarikunnan Liivinmaan haaran kolikkoa. Ne ovat ajalta 1395-1420 ja ovat pudonneet todennäköisesti maahan viimeistään vuonna 1422, koska nämä kolikot tulivat arvottomiksi kyseisenä vuonna toteutetun kolikkouudistuksen yhteydessä.⁴⁶

Kuvassa 5 esitetään konventtirakennuksen ja sitä ympäröivän muurin rekonstruktio.

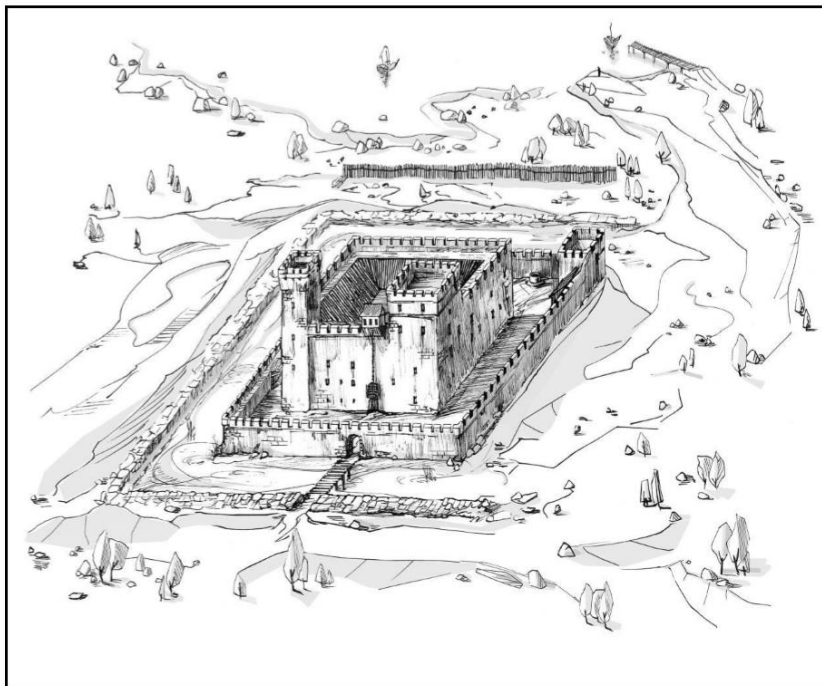
⁴² Alttoa, K., Dubovik, B. 1995: 95. Tätä hypoteesia tukevat uusimmat arkeologiset löydöt, kts. Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 46-50.

⁴³ Alttoa, K., Dubovik, B. 1995: 95. Katso kuva piirroksesta kohdasta Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 54, ja siellä mainittu lähde KrA 0406:28:002:003.

⁴⁴ Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 49, ja siellä mainittu lähde dendrokronologiselle ajoitukselle (Alar Läänelaid, TÜ).

⁴⁵ Püüa, G., Nurk, R., Sepp, T. 2016: 49-50. Löytö SM-10663: 1107-1109, 1111-1116, 1727-1768, 1825-1860.

⁴⁶ Püüa, G., Alttoa, K., Kadakas, V., Toos, G. 2013: 175-176, ja siellä mainittu lähde.

Rekonstruktio: Kristo Kooskora

Kuva 5. Konventtirakennuksen ja sitä ympäröivän muurin piirros. Lähde: Püüa, G. 2016: liite 2, kuva 16.

2.2.4 Yhteenveto

Jo ennen kivilinnan rakentamista Arensburgin lähellä oli asutusta, joka liittyi todennäköisesti satamaan ja sisämaassa sijainneeseen Kaarman linnoitukseen. Sataman tai asutuksen tarkkaa sijaintia ei voida enää varmistaa. Lankkupalu kivilinnan välittömässä läheisyydessä liittyy luultavasti asutukseen ja polku ajoittuu 1200-luvun viimeiselle neljännekselle.

Ensimmäinen kivrakennus myöhemmän Arensburgin kohdalla oli kehämuurikastelli, joka koostui torni *Sturvoltista*, sen vieressä olevasta rakennuksesta sekä kehämuurin perustuksista ja osittain rakennetusta kehämuurista. Kehämuuri oli perustana myöhemmin rakennetulle konventtirakennuksen ulkomuurille. Tämä ensimmäinen rakennusvaihe kesti

todennäköisesti 12-15 vuotta ja keskeytyi odottamatta ennen valmistumista. Rakentamista jatkettiin myöhemmin konventtirakennustyyllillä.

Konventtirakennuksen ja sitä ympäröivän muurin rakentaminen oli luultavasti aloitettu ennen vuotta 1353 ja konventtirakennus valmistui pääosin vuoteen 1420 mennessä.

Konventtirakennuksen ajoituksesta ja kehämuurikastellin arvioidun rakennusajan kestosta voi päätellä, että kehämuurikastellin rakennustyö aloitettiin viimeistään vuonna 1340.

2.3 Konventtirakennuksen arkkitehtuurin analyysi

Tässä luvussa tutkitaan, voidaanko konventtirakennuksen arkkitehtuurityylistä tehdä johtopäätöksiä kehämuurikastellin tai konventtirakennuksen rakennusajasta.

2.3.1 Ulkomuuraus

Kehämuurikastelli, joka koostui kehämuurista ja siihen integroidusta tornista, levisi linnoitustyyppinä muiden tyylien ohella Liivinmaalla 1210-luvun jälkeen, kun ristiretkeläiset valloittivat alueen.⁴⁷ 1300-luvun jälkipuoliskolla monia niistä laajennettiin ja linnoitettiin vahvemmin.

⁴⁷ Kehämuuri löytyi jo Liivinmaan vanhimmassa Saksan ritarikunnan linnasta Ykskylässä. Kts. Tuulse, A. 1942: 25-26. Tornilinnan rooli oli pienempi kuin esim. Tuulse ajatteli. Kts. Tuulse; A. 1942: 51 ja Lange, K., Alttoa, K. 1993: 117-122. Yleiskatsaus kts. Markus, K., Valk, H., Mänd, A., Pöltsam-Jürjo, I. 2012: 333-339.

Konventtirakennustyylin esikuvat tai juuret ovat epäselvät.⁴⁸ Tyyli esiintyy 1270-luvulta 1500-luvun alkuun Saksan ritarikunnan linnoissa Preussissa ja Liivinmaalla. Tyyli levisi luultavasti ritarikunnan linnarakennussuunnitelmien ohjeiden mukaisesti Preussissa ja Liivinmaalla.⁴⁹ Varhainen esimerkki on Marienburgin vanhin oas, ns. Hochschloss, Gdanskin lähellä, jonka rakentaminen alkoi 1270-luvun loppupuolella. Liivinmaalla Fellinin (nykyisen Viljandin) linna ja Riassa vuoden 1330 jälkeen rakennettu Saksan ritarikunnan linna edustavat tätä tyyliä.⁵⁰ Tyyli soveltui hyvin Saksan ritarikunnan varhaisajan tarpeisiin, koska nelilömäinen muoto ja neljä siipeä mahdollistivat suuret yhteistilat, kuten kappelin, kapituli-, makuu- ja ruokasalin sekä ristikäytävän.⁵¹ Ennen kaikkea se osoittaa kuitenkin, että herruuden vakiinnuttamisen jälkeen Preussissa ritarikunta kehitti tietoisesti arkkitehtuurityylin, jossa säännöllisten, selkeästi jäseneltyjen rakennusten tuli antaa vaikutelma vakiintuneesta, hyvin järjestetystä vallasta.⁵²

1300-luvun alkupuoli oli tyylin kukoistusaikaa ja se oli määräävässä asemassa 1400-luvun alkuun asti.⁵³ Usein vanhemmat linnoitukset integroitiin ja laajennettiin konventtirakennukseksi. Näin kävi muun muassa Narvan, Wesenbergin (nykyisen Rakveren) ja Revalin (nykyisen Tallinnan) linnoituksille vuoden 1346 jälkeen, jolloin ne päätyivät Saksan ritarikunnan alaisuuteen.⁵⁴ Piispallisilla rakennuksilla ei yleensä ollut samankaltaisia tarpeita kuin ritarikunnalla. Konventtirakennustyyliä käytettiin kuitenkin jonkin verran

⁴⁸ Yksityiskohtainen analyysi erilaisista hypoteeseista rakennustyylin kehityshistoriasta kts. Herrmann, C. 2007: 193-199. Clasenin teoriasta kts. Clasen, H.K. 1926: 29-30. Vrt. myös Alttoa, K. 1993: 11-16.

⁴⁹ Herrmann, C. 2007: 198-199. Kehityksestä yksityiskohtaisesti myös Clasen, K.H. 1926: 1-37.

⁵⁰ Herrmann, C. 2007: 185-186. Viljandin linnan ajoituksesta kts. Alttoa, K. 1993: 11-12.

⁵¹ Kts. Clasen, H.K. 1926: 29-30.

⁵² Herrmann, C. 2007: 218-220.

⁵³ Herrmann, C. 2007: 197-199 ja 218-220.

⁵⁴ Tuulse, A. 1942: 64, 68, 176-179.

piispojen ja arkkipiispan asuinlinnoissa, mm. koska myös siellä tarvittiin suurempia yhteistiloja.⁵⁵

Näistä tuloksista huolimatta Arensburgin kehämuurikastellin tai konventtirakennuksen tarkka ajoitus rakennusten arkkitehtuurin tyylin perusteella ei ole mahdollista.

2.3.2 Sisäarkkitehtuuri

Arkkitehti Hermann Seuberlichin mukaan konventtirakennuksen pääkerroksen kappeli, kapitulisali ja ristikäytävän kaksi siipeä olivat arkkitehtonisesti koristeellisempia ja viimeistellympiä kuin kellari- ja ylin kerros.⁵⁶ Kappelissa on kaksi koristepäätykolmioiden ja fiaalien koristamaa seinäsyvennystä. Kuva 8 näyttää yhden syvennyksen. Sekä kappelissa että kapitulisalissa holviruoteet tukeutuvat seinäkonsoleihin ja kahdeksankulmaisiin pilareihin. Pilareiden kapiteelit ja jalustat ovat listamaisia. Vyökaarien sijasta on käytetty transversaaliruoteita, joiden profiili vastaa holviruoteiden profiilia. Ristikäytävän kaakkois- ja lounaissiipien holveissa on lakikivet, joista yksi on koristeellisempi, kukkamainen. Pääsiallisesti on käytetty koveria muotoja.⁵⁷

Taidehistorioitsija Villem Raam yhdisti nämä elementit böömiläisten rakennusmestareiden tyyliin. Hän löysi samanlaisia tyylielementtejä Valjalan kirkon uudemmassa, monikulmaisessa kuoriosassa, esim. sakramenttisyvennys ja päärynäraitaruoteet. Hän löysi yhteneväisyyksiä myös muurauksessa. Tästä Raam päätteli, että Arensburgin pääkerros ja kirkon uudempi kuoriossa

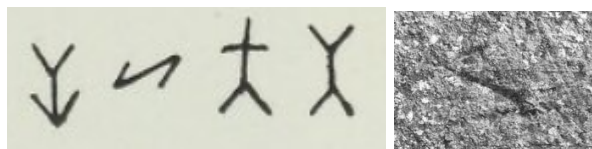
⁵⁵ Tuulse, A. 1942: 194. Arensburgin lisäksi olisi esimerkki samaan aikaan rakennettu piispanlinna Heilsberg. Kts. Herrmann, C. 2007: 186-187, 189.

⁵⁶ Seuberlich, H. 1942: 89-90. Seuberlich johti konventtirakennuksen restaurointitöitä vuosina 1904-1912.

⁵⁷ Seuberlich, H. 1907: 89-90. Alttoa, K. 1993: 13.

rakennettiin samaan aikaan.⁵⁸ Piispa Konrad II lähetti 31. heinäkuuta 1363 sanoman paaville koskien Petrus de Walden rahoittamaa Valjalan kirkon kunnostusta; kirkko oli vahingoittunut Yrjön yön tapahtumissa.⁵⁹ Raamin mukaan tämä viittaa siihen, että Valjalan kirkon kuoriosan rakennustyöt valmistuivat vuonna 1363⁶⁰, ja siten böömiläiset rakennusmestarit olivat myös Arensburgissa 1360-luvulla.⁶¹

Viite samojen rakennusmestareiden työskentelystä Arensburgissa ja Valjalassa voi myös olla kivimestarin merkki, joka löytyy käytetyistä dolomiittikivistä Arensburgissa, Valjalan kuoriosassa ja myös Pühan kirkossa. Kuva 7 näyttää Arensburgissa ja Pühan kirkossa löydetyn merkin.

Kuva 6. Kivimerkki Kaarman dolomiittikivessä. Vasemmalla merkki konventtirakennuksessa, oikealla Pühan kirkossa. Lähde: Seuberlich, H. 1907: 92 ja Tooming, K. 2010: 91.

Kivimestarin merkki, stilisoitu susiansa, voi viitata samojen rakennusmestareiden työskentelyyn Arensburgissa, Valjalassa ja Pühassa. Se voi myös viitata siihen, että sama kivenhakkaaja Kaarman louhoksessa valmisteli aihiot kaikille kolmelle rakennusmaalle.⁶²

⁵⁸ Raam, V. 1978: 236-240. Alttoa seuraa Raamin ajatusten kulkua. Kts. Alttoa, K. 1993: 13-14.

⁵⁹ Motzki, A. 1921: 155. Raam, V. 1978: 238.

⁶⁰ Raam, V. 1978: 238-240.

⁶¹ Tätä hypoteesiä kyseenalaistaa Tooming, K. 2010: 50-51.

⁶² Seuberlich, H. 1907: 92. Tooming, K. 2010: 48-49.

Kaur Alttoa on kiinnittänyt huomiota useisiin Prahan raatihuoneen ja Arensburgin holvien samankaltaisuuksiin.⁶³

Taidehistorioitsija Kersti Markuksen tyylikriittinen analyysi osoittaa, että Arensburgin ja Valjalan kirkon uudemman kuoriosan ikkunoista löytyy elementtejä 1330-1340-lukujen sisterssiläisen rakennustyylin suuntauksesta.⁶⁴ Molemmissa rakennuksissa havaittavia tyylikelementtejä esiintyy kasvavassa määrin Prahassa sen jälkeen, kun Böömin kuningas Johann kutsui Matthias von Arraksen Pyhän Vituksen katedraalin rakennusmestariksi vuonna 1344.⁶⁵

Markus löysi yhteneväisyyksiä Arensburgin kappelin yhden syvennyksen ja Prahan Pyhän Vituksen katedraalin Kultaisen Portin välillä sekä toisen kappelin syvennyksen ja Kaarlensillan Vanhankaupungin sillan tornin julkisivun fiaalien välillä.⁶⁶ Kultainen Portti valmistui luultavasti 1360-luvun lopussa ja Vanhankaupungin sillan torni vuosien 1370 ja 1380 välillä.⁶⁷ Markus päättelee tästä, että böömiläiset rakennusmestarit olivat Arensburgissa ainakin vielä 1370-luvulla, jolloin nämä tyylikelementit yleistyivät ja alkoivat levitä.

Kersti Markuksen analyysien mukaan böömiläiset rakennusmestarit olisivat tulleet Saarenmaalle aikaisintaan 1340-luvulla ja työskennelleet siellä ainakin 1370-luvulle asti. Keskiajalla tuollainen ajanjakson pituus ei olisi ollut epätavallista suurten rakennushankkeiden toteuttamisessa.

⁶³ Alttoa, K. 2007: 822.

⁶⁴ Markus, K. 1991: 10-14.

⁶⁵ Markus, K. 1991: 12.

⁶⁶ Markus, K. 1991: 13-14.

⁶⁷ Kramer, H. 2006: 3.

Kuva 7. Sakramenttisyvennys Arensburgin kappelissa. Lähde: Tooming, K. 2010: 129.

Rakennusajat olivat pitkät. Ilmasto rajoitti rakentamista: tuohon aikaan Prahassa kalkkilaastia voitiin käyttää muurauksessa huhtikuun lopusta/toukokuun alusta lokakuuhun asti, sillä muulloin yöpakkaset estivät käytön.⁶⁸ Saarenmaalla tilanne oli luultavasti samankaltainen. Lisäksi 1300-luvulla ei ollut mahdollista rakentaa rajattamattomasti korkeutta rakennuskauden aikana, koska laastin kovettuminen vaati aikaa.

Arensburgin pääkerroksessa on myös yksinkertaisempaan tyyliin rakennettuja huoneita, mikä viittaa eri kivimestareiden käsialaan. Piispan tiloihin asennettiin esimerkiksi ruodeholveille tuet, mutta myöhemmin rakennettiin vain vyökaaret. Ajan myötä yläkerros on niin pahasti vaurioitunut, että sen alun perin

⁶⁸ Binding, G. 2013: 137-140.

toteutettua sisustustyyliä ei ole enää mahdollista tunnistaa.⁶⁹ Böömiläiset rakennusmestarit luultavasti lähtivät ennen kuin konventtirakennus oli valmis.

2.3.3 Yhteenveto

Arkkitehtuurihistorian analyysi viittaa siihen, että konventtirakennusta rakennettiin aikaisintaan 1340-luvulta lähtien 1370-lukuun asti sille tasolle, jolle böömiläiset rakennusmestarit sen jättivät. Sen jälkeen sitä jatkettiin yksinkertaisemmalla tyylillä loppuun. Tämä antaa kehämuurikastellin ajoitukseen joitakin viitteitä: jos aikaisintaan 1340-luvun puolivälin jälkeen - luultavasti jonkin verran myöhemmin - linnan pääkerroksen sisätilojen rakentaminen aloitettiin, kehämuurikastelli on ennen sitä täytynyt saada loppuvaiheeseen, toisin sanoen siihen vaiheeseen, jolloin rakennustyöt keskeytettiin.

2.4 Mahdollisia lisäviitteitä linnan ajoittamiselle kirjallisista lähteistä

Vuonna 1322 Jakobista tuli Saarenmaan piispa. Nimitysmaksu Roomalaiselle kuurialle, ns. *servitium communis*, oli yleisesti kolmasosa vuotuisista tuloista. Jakobin nimitysmaksun suuruus viittaa siihen, että Saarenmaan piispa oli 1300-luvulla Liivinmaan rikkain mies. Hänen tulonsa näyttävät olleen Liivinmaan piispoista korkeimmat ja myös suhteellisen korkeat kansainvälisessä vertailussa.⁷⁰ Linnan rakentaminen Arensburgissa ei ollut piispalle taloudellinen ongelma.

⁶⁹ Alttoa, K. 2007: 824.

⁷⁰ Leimus, I. 2002: 7-8.

Vuonna 1328 Saksan ritarikunnan Liivinmaan mestari Reimar Hane ja Saarenmaan piispa Jakob solmivat Dorpatin (nykyisen Tarton) piispa Engelbertin välityksellä rauhan, jossa ritarikunta lupasi piispalle apua linnan rakentamisessa piispan niin toivoessa.⁷¹ Voi olla, että linnan paikaksi valikoitui Arensburg, jonka rakentaminen olisi voinut alkaa vuoden 1328 jälkeen ritarikunnan ja piispan yhteisprojektina.

Kehämuurikastellin rakennustöiden keskeytyminen on voinut johtua Yrjön yön kapinasta, jonka aikana Saarenmaan eestiläiset tuhosivat kaikki saksalaisten valloittajien linnoitukset ja kirkot. Kirjallisissa lähteissä ei ole kuitenkaan mainintaa kehämuurikastellin tuhoamisesta. Myöskään muurauksessa ei ole merkkejä siitä, että kastellia olisi poltettu. Selitys sille, että kastelli olisi säilynyt, voisi olla, että linnoitustyyppistä kivilinnaa ei ollut niin helppo tuhota, ja että eestiläiset olisivat saattaneet harkita käyttää kastellia itse. Saarenmaan eestiläiset hallitsivat maata vuoteen 1345 asti, jolloin heidän täytyi antautua Saksan ritarikunnalle.

Yrjön yön kapina saattaa tarkoittaa myös sitä, että böömiläiset rakennusmestarit tulivat Arensburgiin vuoden 1345 jälkeen, kun kapina oli kukistettu.

Böömiläisten mestareiden äkillinen lähtö rakennusaikana saattoi liittyä piispa Heinrich III:n (piispa 1374-1381) ongelmiin. Hänen kaksi edeltäjäänsä, Hermann II de Osenbrügge (piispa 1338-1362) ja Konrad II (piispa 1363-1374), olivat ennen nimityksiään piispaksi hiippakunnan kapitulin jäseniä. Sen sijaan paavi nimitti Heinrich III:n piispaksi vastoin kapitulin tahtoa. Hänen kaudellaan alkoivat konfliktit tuomiokapitulin ja piispan välillä, jotka kulminoituivat Heinrichin vangitsemiseen ja kuolemaan Arensburgissa vuonna 1381. Voi olla,

⁷¹ LUB 2, nro DCCXXXIV. Hermann Hildebrand viittasi siihen teoksessaan, kts. Hildebrand, H. 1877: 106-107.

että Heinrich III:lla, ehkä jopa koko hiippakunnalla oli rahavaikeuksia.⁷² Tämä on voinut johtaa siihen, että alettiin käyttää paikallisia, kokemattomampia ja edullisempia rakennusmestareita.

3 Kreivi Wilhelm von Arnsberg Arensburgin perustajana

Tässä luvussa tarkastellaan yhteyksiä kreivi Wilhelmin ja Arensburgin välillä. Kontekstin ymmärtämiseksi annetaan ensimmäisessä alaluvussa taustatietoja westfalenilaisesta Arnsbergin kreivisuvusta, toisessa alaluvussa esitellään hypoteesin kehittyminen tutkimusstereotyyppiä. Kolmannessa alaluvussa käsitellään kirjallisten lähteiden viitteitä Wilhelmin oleskelusta Liivinmaalla ja hänen mahdollisista yhteyksistä Arensburgiin. Seuraavaksi analysoidaan kreivi Wilhelmin itineraariota vuosilta 1327-1338 sekä tutkitaan, onko kreivi Wilhelm voinut olla Saarenmaalla kehämuurikastellin mahdollisena perustamisaikana. Viidennessä alaluvussa tarkastellaan kriittisesti eri historioitsijoiden esittämiä argumentteja kreivi Wilhelmin yhteyksistä Arensburgiin.

⁷² Vuosituloihin perustuva nimitysmaksu Rooman kuurialle oli Ivar Leimuksen tilastojen mukaan kuitenkin samansuuruinen koko 1300-luvulla, mikä ei tue hypoteesia hiippakunnan taloudellisista vaikeuksista. Kts. Leimus, I. 2002: 10. Enn, T. 2007: 100-101.

3.1 Arnsbergin kreivisuku ja kreivi Wilhelm

Arnsbergin kreivisuku juontaa juurensa Werlin kreivisuvusta. Arnsbergin kreivisuvun ensimmäinen asiakirjallinen maininta on vuodelta 978.⁷³ Werlin kreivi Konrad II (kuollut vuonna 1092) valitsi asuinpaikakseen Arnsbergin ja aloitti vuonna 1080 rakentamaan linnaa. ns. *Neue Burgia*, joka myöhemmin laajennettiin Arnsbergin linnaksi.⁷⁴

Hänen poikansa Friedrich I:n kuoltua vuonna 1124 Arnsbergin kreivisuku jäi ilman miespuolista perillistä. Arnsbergin kreivien suvun uusi kantaisä oli Friedrichin vävy Cuykin kreivi Gottfried I, joka tuli merkittävästä Ala-Reinin aatelissuvusta.⁷⁵ 1200-luvulla Arnsbergin kreivit laajensivat vaikutuspiiriään ja loivat yhtenäisen valta-alueen perustamalla kaupunkeja, rakentamalla linnoja ja ostamalla tai vaihtamalla maaomaisuutta. Arnsbergin kreivit olivat erittäin varakkaita, 1300-luvulla heidän maaomaisuutensa oli laajin kaikista Westfalenin dynastioista. Heillä oli omassa käytössään noin 80 maatilaa ja he läänittivät 700-800 maatilaa ja suuren määrän myllyjä.⁷⁶ Lisäksi he saivat merkittäviä tuloja kreivikuntansa alueellisesti laajasta oikeudellisesta toimivallasta, voudin oikeuksistaan kirkollisiin laitoksiin kuten luostareihin, metsä- ja rautamalmiesiintymien järjestelmällisestä hyödyntämisestä sekä kaupankäynnin oikeuksien myöntämisestä.

Arnsbergin kreivi Wilhelm oli kreivi Ludwigin vanhin poika. Kreivi Ludwigilla oli yhteensä ainakin kuusi poikaa ja viisi tytärtä. Kaikki pojat paitsi Wilhelm menivät kirkon palvelukseen; näin esimerkiksi Gottfried, josta tuli vuonna 1321 Osnabrückin piispa ja vuonna 1348 Bremenin arkkipiispa. Yksi

⁷³ Gehrlein, T. 2016: 7.

⁷⁴ Gosmann, M. 2012: 126.

⁷⁵ Gosmann, M. 2012: 138-139. Gehrlein, T. 2016: 17.

⁷⁶ Gosmann, M. 2018a: 7-8.

tyttäristä, Katharina, meni naimisiin aatelismies Dietrich II von Bilsteinin kanssa, ja toinen tyttäristä, Richarda, kreivi Wilhelm von Dalen kanssa.

Vuonna 1296 Wilhelm avioitui kreivitär Beatrix von Rietbergin kanssa ja he saivat seitsemän lasta. Kreivitär Beatrix kuoli vuonna 1328 tai 1329.⁷⁷ Toukokuun 2. päivänä 1313 Wilhelm seurasi isäänsä Arnsbergin kreivinä. Kesäkuussa 1313 Wilhelm myönsi rekisterin mukaan 261 läänitystä ja jatkoi edeltäjiensä aluepolitiikkaa.⁷⁸

Wilhelm rakennutti uudelleen Arnsbergin Pyhän Yrjön kaupunginkappelin vuonna 1323, ja häntä luonnehditaan kadonneessa messukirjassa kaikkien kirkonmiesten vilpittömäksi ystäväksi (*sincerus amator omnium clericorum*).⁷⁹

Kreivi Wilhelm kuoli todennäköisesti 17. kesäkuuta 1338.⁸⁰ Wilhelmin poika Gottfried IV oli Arnsbergin viimeinen kreivi. Hän jäi lapsettomaksi ja luovutti Arnsbergin kreivikunnan Kölnin ruhtinaspiispalle. Gottfried haudattiin ainoana maallisena hallitsijana Kölnin tuomiokirkkoon.

3.2 Hypoteesit kreivi Wilhelmin yhteyksistä Arensburgiin

Hallessa syntynyt historioitsija Johann Gottfried Arndt, joka toimi Arensburgin koulun rehtorina vuosina 1740-1747, mainitsee Arensburgin vuonna 1753 julkaistussa kronikassaan.⁸¹ Vuoteen 1334 liittyvä merkintä kuvaa Saksan

⁷⁷ Gosmann, M. 2017: 17 ja siellä mainitut lähteet.

⁷⁸ Gosmann, M. 2012: 139-140.

⁷⁹ Gosmann, M. 2017: 11 ja siellä mainitut lähteet.

⁸⁰ NRW Landesarchiv Abteilung Westfalen. Münster Kloster Wedinghausen, Nekrolog Mscr. VII 6129, arkki 11.

⁸¹ Arndt, J. G. 1753.

ritarikunnan Livinmaan mestari Eberhard von Monheimin sotaretkeä, johon hän sai tukea Arensborgin kreiviltä ja preussilaisilta ritareilta. Arndtin mukaan kreivi oleskeli luultavasti pidemmän aikaa Liivinmaalla ja samanaikaisuus antaa olettaa, että Arensburgin linna ja kaupunki on nimetty kreivin mukaan, ja että kreivin vaakuna kotkan kuvalla vaikutti Saarenmaan provinssin vaakunan suunnitteluun. Kuvitusta yllä mainitusta vaakunasta ei Arndtin teoksesta löydy. Arndt kirjoittaa kronikassaan:

Der Ordensmeister Eberhard gedachte dem Orden in Preussen Luft zu machen, gegen welchen der litthauische Grossfürst Gedimin mit seinem Bundesgenossen, dem rußischen Grossfürsten Satates, zu Felde lag. Er brach also in Rusland ein. Doch diese vereinigten Mächte besuchten Liefland indessen, darher Eberhard umkehrte und sie auch dergestalt in die Enge trieb, daß sie um gut Wetter bitten musten. Er rückte hierauf wieder in Rusland, und brachte Plescow zum Gehorsam, wobey ihm der Graf von Arensburg^{e)} mit etlichen preußischen Rittern hülffliche Hand leistete.⁸²

e) Dieser Graf von Arensborg scheint sich eine Zeitlang in Liefland mit seinen Leuten aufgehalten zu haben. Aus dem Synchronismus ergibt sichs, daß man das Schlos Arensborch auf Oesel, und die Stadt nach seinen Namen genennet, der er auch sein Wapen, nemlich einen silbernen Adler im blauen Felde, verliehen. In der Fahne der Provinz Oesel ist die Farbe des Feldes zwar jetzo beibehalten, der silberne Adler aber in einen dunkelbrauen oder natuerlichen verwandelt worden, weil niemand desselben Farbe sicher angeben koennen.

[Ritarikunnan mestari Eberhard halusi tukea ritarikuntaa Preussissa, jota vastaan Liettun suuriruhtinas Gedimin ja hänen liittolaisensa, Venäjän suuriruhtinas Satates, taistelivat. Joten hän hyökkäsi Venäjälle. Mutta nämä liittolaiset tunkeutuivat sillä aikaa Liivinmaalle, joten Eberhard kääntyi takaisin ja hän laittoi heidät ahtaalle, niin että heidän piti antautua. Sitten hän palasi Venäjälle ja alistui Pskovin (Pihkovan) valtaansa, missä

⁸² Arndt, J. G. 1753: 93.

Arensborgin kreivi^{e)} yhdessä useiden preussilaisten ritarien kanssa auttoi häntä.

e) Tämä Arensborgin kreivi näyttää olleen joukkoineen jonkin aikaa Liivinmaalla. Synkronismista seuraa, että hänen mukaansa nimettiin Saarenmaan Arensborchin linna ja kaupunki, jolle hän myös antoi vaakunansa, hopeinen kotka sinisellä taustalla. Saarenmaan provinssin lipussa on taustan väri tähän päivään asti säilytetty, hopeinen kotka sen sijaan on muutettu tummanruskeaksi tai luonnollisen väriseksi, koska kukaan ei osannut sen väriä varmuudella sanoa.]

Vuonna 1838 julkaistiin kirja *Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell* [kirjoituksia Saarenmaan maakunnan historiasta].⁸³ Sen laati Saarenmaan maamarsalkka ja Riiassa toimivan historian ja antiikin ajan seuran johtaja paroni von Buxhövdén. Hän nojautuu muun muassa Arndtin julkaisuun.⁸⁴ Hän mainitsee kirjassaan Revalin (nykyisen Tallinnan) arkistossa säilytetyn asiakirjan palasen, joka sijoittaa Arensborgin perustamisen piispa Hermann von Osnabrückin aikaan ja tarkemmin vuoteen 1320. Tähän vuosilukuun hän ei usko ja perustelee väitettään sillä, että vuonna 1320 piispa Hermannin virkakausi ei ollut vielä alkanut, ja että Arnsbergin kreivi tuli ritarikunnan mestari Eberhardin avuksi vasta vuonna 1334. Hän olettaa, että Saarenmaan hiippakunnan piispa Hermann von Osnabrügge perusti Arensborgin linnan vuonna 1341. Von Buxhövdén kirjoittaa kirjassaan:

Laut einem im Revalschen Gouvernement Archiv befindlichen verschiedene Nachrichten von Oesell enthaltenden Fragmente soll Bischof Hermann von Osnabrügge bereits 1320 Arensburg erbaut haben; aber diese Angabe ist wohl unrichtig, denn wie beim Jahre 1324 angegeben, hiess der damalige Bischof Jacob, und der Graf von Arensborg, der nicht allein seinen Namen, sondern auch sein Wappen

⁸³ Buxhövdén, P. W. v. 1838.

⁸⁴ Buxhövdén, P. W. v. 1838: XI. Hän nojautui myös Christian Kelchiin, joka mainitsee teoksessaan *Liefländische Historia I*, että Arensborgin kreivi tuki Eberhard von Monheimia sotaretkellä Pskovia (Pihkovaa) vastaan vuoden 1330 jälkeen. Kts. *Liefländische Historia I* 1695: 113-114. Ei ole tiedossa, tiesikö Kelch Arndtin julkaisua, mutta Kelchin sotaretken kuvaukset ovat hyvin samanlaiset kuin Arndtin.

(einen silbernen Kranich im blauen Felde*) dem Schloss verliehen, kam erst 1334 dem Ordensmeister Eberhard mit mehreren Rittern und Preussen zu Hülfe, als mit den Litthauern Krieg geführt wurde. Graf Arensburg blieb lange Zeit in Livland und so ist das Jahr 1341 mit mehr Wahrscheinlichkeit das Jahr der Erbauung von Arensburg.⁸⁵

*) Ob die esthnische Benennung Kurresaar – Kurre esthnisch Kranich nach dem Wappen oder das Wappen nach der Benennung gebildet, lasse ich unentschieden, glaube aber das letztere.

[Revalin maakunnan arkiston asiakirjan palasen mukaan, joka sisältää erilaisia uutisia Saarenmaasta, piispa Hermann von Osnabrügge on rakentanut Arensburgin jo vuonna 1320; mutta tämä tieto on luultavasti väärä, koska vuoden 1324 kohdalla mainitaan, että silloisen piispan nimi oli Jacob, ja Arensburgin kreivi, joka antoi ei vain nimensä vaan myös vaakunansa (hopeinen kurki sinisellä pohjalla *) linnalle, tuli vasta vuonna 1334 useiden ritarien ja preussilaisten kanssa ritarikunnan mestari Eberhardin avuksi, kun taisteltiin liettualaisia vastaan. Kreivi Arensburg jäi pitkäksi aikaa Liivinmaalle ja siten Arensburg rakennettiin todennäköisemmin vuonna 1341.

*) Onko virolainen nimitys Kurresaar – Kurre viroksi kurki vaakunan mukaan vai vaakuna nimityksen mukaan muodostettu, jätän sen auki, mutta uskon jälkimmäiseen.]

Kirjan tekstin mukaan vaakuna tulee Arensburgin kreiviltä, mutta saman kirjan liitteessä⁸⁶ hän toteaa, että hän on vaakunasta eri mieltä ja että hänen mielestään vaakuna on saanut muotoaan saaren virolaisesta nimestä. Von Buxhövdenin mukaan vaakunan sininen, epäsäännöllinen kenttä saattaisi kuvastaa Saarenmaan äärivervoja. Harmaa kurki levittyneine siipineen sekä vihreät (saarni-)oksat viittaavat hänen mielestään virolaisiin nimiin – *kurre* tarkoittaa kurkea ja *saar* saarnia ja saarta, eli *Kurresaar* olisi Kurkisaari ja

⁸⁵ Buxhövden, P. W. v. 1838: 5-6.

⁸⁶ Buxhövden, P. W. v. 1838, kirjan lopussa ilman sivunumeroa.

Saaremaa Saarnimaa.⁸⁷ Kuvassa 8 on esitetty Saarenmaan vaakuna von Buxhövdenin kirjasta.

Kuva 8. Saarenmaan vaakuna von Buxhövdenin mukaan. Lähde: Buxhövden, P. W. von. 1838. Kuva on kirjan alussa otsikolla *illuminirtes Wappen von Oesell* [Saarenmaan väritetty vaakuna].

Vuonna 1855 Sauerlandista kotoisin oleva lakimies ja historioitsija Johann Suibert Seibertz kirjoitti Arnsbergin hallintoalueen historian yleiskatsauksessaan kreivi Wilhelmin olleen vuonna 1337 ristiretkellä, jonka aikana hän perusti Arensburgin linnan ja kaupungin, jolle hän antoi myös oman vaakunan. Seibertz väittää siis ensimmäisenä, että kreivi Wilhelm olisi perustanut Arensburgin eikä vain, että Arensburgin nimi ja vaakuna olisivat tulleet kreivi Wilhelmiltä. Seibertz kirjoittaa kirjassaan:

⁸⁷ Mellin käytti kartastossaan *Saaremaan* lisäksi hakasulkeissa nimeä *Kurre Saar*. Kts. Mellin 1798: Nr. IX. Marika Mägin mukaan Mellin viittasi *Saaremaalla* todennäköisesti kaikkiin tuolloin olemassa oleviin saariin, *Kurre Saar* viittasi niistä suurimpaan. Kts. Mägi, M. 2002: 102.

Aus Wilhelms ritterlichem Leben wollen wir nur des im Jahre 1337 unternommenen Kreuzzuges gegen die heidnischen Preussen (gemeint sind Litauer, Anmerkung der Verfasserin) erwähnen, dessen Andenken er durch die Gründung des Schlosses und der Stadt Arnsburg auf Oesel, die noch sein Wappen führt, verewigt hat.⁸⁸

[Haluamme Wilhelmin ritarin elämästä mainita vain vuoden 1337 ristiretken pakanallisia preussilaisia (tarkoittaa liettualaisia, tekijän huomautus) vastaan, jonka muiston hän ikuisti perustamalla Saarenmaalle Arnsburgin linnan ja ja kaupungin, joka edelleen käyttää hänen vaakunaa.]

Pari vuotta Seibertzin jälkeen riikalainen oikeushistorioitsija ja historiankirjoittaja Alexander von Richter väittää, että Arensburgin nimi ja vaakuna tulevat kreivi Wilhelmilta – kuitenkin sillä erolla, että Wilhelmin vaakuna annettiin hänen mukaansa Arensburgin kaupungille; linnan erillisestä vaakunasta hän ei mainitse mitään. Von Richter kirjoittaa Yrjön yön kapinasta vuonna 1343 Saarenmaalla ja Arensburgista:

Zu Jacobi erhoben sich die Oeseler, ermordeten die Deutschen und belagerten den Vogt mit seinen Ritttern zu Peude. Auf der Insel befand sich damals nur eine einzige deutsche Burg, nämlich das Schloß Arensburg, welches kurz vorher vom Bischofe Hermann von Osnabrügge aufgebaut und vermuthlich nach dem Grafen von Arensburg benannt worden war. Derselbe war vor mehreren Jahren dem Ordensmeister Eberhardt mit einem preußischen Ordensheere zu Hilfe gekommen, um die Litthauer zu bekämpfen. Er blieb lange in Livland und hat dem Schlosse Arensburg nicht nur seinen Namen, sondern auch sein Wappen, einen silbernen Kranich im blauen Felde gegeben, woraus später mit einigen Veränderungen das Wappen der oeselschen Ritterschaft entstanden ist.⁸⁹

[Pyhän Jaakobin päivänä nousivat saarenmaalaiset, murhasivat saksalaiset ja piirittivät voudin ritarineen Pöidessä. Saarella oli tuolloin

⁸⁸ Seibertz, J. S. 1855: 221.

⁸⁹ Richter, A. von. 1857: 176. Hermann von Osnabrüggestä tuli Saarenmaan piispa vuonna 1338. Luettelo Saarenmaan piispoista löytyy teoksesta Selart, A. 2012: 402.

vain yksi saksalainen linna, Arensburgin linna, jonka piispa Hermann von Osnabrügge oli vähän ennen rakennuttanut ja joka luultavasti oli nimetty Arensburgin kreivin mukaan. Sama oli useita vuosia sitten tullut preussilaisen ritariarmeijan kanssa auttamaan ritarikunnan mestari Eberhardtia taistelemaan liettualaisia vastaan. Hän jäi Liivinmaalle pitkäksi aikaa ja antoi Arensburgin linnalle nimensä lisäksi vaakunansa, hopeinen kurki sinisellä taustalla, josta myöhemmin tuli muutamin muutoksin Saarenmaan ritarikunnan vaakuna.]

Saarenmaan ritarikunnan vaakuna vuodelta 1858 näkyy kuvassa 9. Siinä näyttäytyy sininen kurki vaalealla taustalla. Ylä olevassa tekstin osassa von Richter ajoittaa linnan perustamisen aikaan vain vähän ennen kapinan puhkeamista, toisessa kohdassa vuoteen 1333, josta mainitsi jo Féaux de Lacroix.⁹⁰

Kuva 9. Saarenmaan ritarikunnan vaakuna vuodelta 1858. Lähde: Oja, T. 1993: 37.

⁹⁰ Féaux de Lacroix, K. 1907: 33.

Arkistonhoitaja Caspar Geisbergin kuoleman jälkeen Carl Tücking muokkasi Geisbergin teosta Westfalenin suhteista Itämeren maihin, erityisesti Liivinmaahan. Vuonna 1872 julkaistiin teoksen ensimmäinen osa. Siinä mainitaan, että Heinrich von Arnsberg olisi perustanut Saarenmaalle kaupungin, jonka nimi perustui kaupungin perustajan linnan nimeen:⁹¹

Nur wenn einzelne namhafte Grafen mit großem Gefolge in der Zwischenzeit nach Livland kamen und daselbst rege mitwirkten, hat sich mitunter ein wenn auch nur oberflächlicher Bericht davon erhalten. So von dem Grafen Heinrich von Arnsberg, der auf der Insel Oesel eine nach seiner Burg in Westfalen benannte Stadt gründete;...

[Ainoastaan kun jotkut tunnetut kreivit suurine seurueineen tulivat tässä välissä Liivinmaalle ja vaikuttivat siellä aktiivisesti, säilyi siitä edes pinnallinen kertomus. Näin kreivi Heinrich von Arnsbergista, joka perusti Saarenmaalle kaupungin, joka sai nimensä hänen Westfalenin linnan mukaan;...]

Geisberg ei anna tarkempia tietoja lähteestään tai perustamisen ajankohdasta. Arnsbergin kreivien sukutaulusta löytyy vain yksi Heinrich, Heinrich I. Hän eli 1100-luvulla, luultavasti vuodesta 1128/29 vuoteen 1200.⁹² Tekstin kontekstista käy ilmi, että tätä Heinrichiä ei tekstissä voida tarkoittaa. Tekstissä kerrotaan nimenomaan siitä, että myös ensimmäisten ristiretkeläisten jälkeen Liivinmaalle tuli paljon westfalenilaisia. Tämä tarkoittaa, että puhutaan 1200-luvun ensimmäisten vuosikymmenten jälkeisestä ajasta. Ajallisesti olisi mahdollista, että kirjoittaja on tarkoittanut Wilhelm von Arnsbergia.

⁹¹ Geisberg, C. 1872: 202-203.

⁹² Gosmann, M. 2018b: 175.

Martin Körber oli opettaja Arensburgissa vuosina 1842-1845 ja sen jälkeen paikallishistorian tutkija ja pastori Saarenmaan Anskülassa. Hän mainitsee vuoden 1885 Saarenmaan historiaa käsittelevässä teoksessaan viitaten Russowiin, että vuoden 1334/1335 ankan talven aikana Arensburgin kreivi useiden preussilaisten ritarien kanssa tuki Eberhard von Monheimia taistelussa Pskovia (Pihkovaa) vastaan.⁹³ Hän kritisoi Arndtin väitettä, että Arensburg olisi perustettu ennen Yrjön yön kapinaa ja pitää todennäköisenä, että Arensburgin linna perustettiin vasta samaan aikaan kuin Saksan ritarikunnan *Maasilinna*, eli vasta Yrjön yön kapinan jälkeen. Vaikka hän ei sulje täysin pois, että Arensburgissa olisi rakennettu linna ennen kapinaa, hänen mielestään sellainen linna olisi varmasti tuhoutunut täysin kapinan aikana, aivan kuten Saksan ritarikunnan linna Pöidessä. Hän ei myöskään seuraa Arndtin hypoteesia, että Arensburgin nimi ja vaakuna voitaisi johtaa evankelista Johanneksesta, Saarenmaan hiippakunnan suojeluspyhimyksestä.⁹⁴ Hän toistaa tämän näkemyksensä vuonna 1887 julkaistussa kirjassa.⁹⁵

Karl Féaux de Lacroix väittää kirjassaan *Geschichte Arnsbergs* [Arnsbergin historia], että Wilhelm von Arnsberg on perustanut Arensburgin kaupungin. Hän ei mainitse vuosilukua, mutta hänen mukaansa perustaminen tapahtui kuningas Johann von Böhmenin kutsusta liettualaisia vastaan järjestetyllä sotaretkellä, jolla tuettiin Saksan ritarikuntaa:

Er leistete mit vielen anderen Grafen und Herren der Einladung des Königs Johann von Böhmen Folge, welcher dem Deutschen Orden gegen seine feindlichen Nachbarn, die Litthauer, Hülfe brachte. Auf diesem Zuge gründete er sich und seinem Geschlechte ein Denkmal, indem er auf

⁹³ Körber, M. 1885: 93, 97.

⁹⁴ Körber, M. 1885: 97-98.

⁹⁵ Körber, M. 1887: 2-3.

der Insel Ösel (jetzt russisch: vor dem Riga'schen Meerbusen belegen) die Stadt Arnsburg anlegte, die noch heute sein Wappen trägt.⁹⁶

[Yhdessä monien muiden kreivien ja miesten kanssa hän hyväksyi Böömin kuningas Johanneksen kutsun, joka auttoi Saksan ritarikuntaa vihamielisiä naapureita, liettualaisia, vastaan. Tällä sotaretkellä hän loi itselleen ja suvulleen muistomerkin perustamalla Saarenmaalle (nykyisin venäläinen: Riian lahden edustalla) Arnsburgin kaupungin, joka edelleen käyttää hänen vaakunaansa.]

Féaux de Lacroix käsittelee kreivi Wilhelmin matkaa yksityiskohtaisemmin vuonna 1904 ilmestyneissä luennoissaan.⁹⁷ Niissä hän aluksi väittää, että kreivi Wilhelm perusti Arensburgin kaupungin vuonna 1337. Hän perustaa päätelmänsä aikaisempiin julkaisuihin – esimerkiksi Geisbergin kirjaan – ja niissä esitettyihin väitteisiin, kuten Arensburgin ja Arnsbergin nimen ja vaakunan samankaltaisuuteen, Wilhelmin oleskeluun Liivinmaalla eri kronikoiden mukaan sekä Wilhelmin kokemukseen kaupunkien perustajana:

Es liegt nun die Vermutung nahe, dass der Graf von Arnsberg, der selbst in seiner Herrschaft zwei feste Städte gegründet hatte, dem Ordensmeister den Anstoss zur Gründung gegeben hat. Da nun der Landmeister den Grafen von Arnsberg ehren und seine Gefolgschaft für die treuen Dienste belohnen wollte, so veranlasste er ihn, die Stadtgründung in die Hand zu nehmen.⁹⁸

[On kohtuullista olettaa, että Arnsbergin kreivi, joka oli itse omassa kreivikunnassaan perustanut kaksi kaupunkia, kannusti ritarikunnan mestaria perustamiseen. Koska sota halusi antaa kunnian Arnsbergin kreiville ja palkita hänen seuruettaan uskollisesta palvelusta, hän pyysi häntä hoitamaan kaupungin perustamisen.]

⁹⁶ Féaux de Lacroix, K. 1895: 50.

⁹⁷ Féaux de Lacroix, K. 1904: 28-42.

⁹⁸ Féaux de Lacroix, K. 1904: 28-29.

Alkuperäisen luennon tarkistetussa versiossa Féaux de Lacroix arvioi hänelle uutta materiaalia, jonka hän oli saanut Saarenmaan paikallisilta historioitsijoilta. Materiaalissa vaakunan kotka ja Arensburgin nimi johdetaan hiippakunnan suojeluspyhimyksestä evankelista Johanneksesta. Féaux de Lacroix myöntää, että uudet faktat eivät tue hänen aikaisempia väitteitään. Hän ei enää usko vaakunan ja nimien vastaavuuden tukevan hänen alkuperäistä perustamishypoteesiaan. Hän ei kuitenkaan halua täysin sitä hylätä, koska perustajasta tai perustamisesta ei ole luotettavaa tietoa.⁹⁹

Erilaiset saksalaiset populaaritieteelliset julkaisut yhdistävät myös viime aikoina Arnsbergin kreivi Wilhelmin Arensburgiin. Esimerkiksi Bernhard Mommertzin vuonna 1917 julkaistussa kirjasessa *Das Schloß zu Arnsberg* [Arnsbergin linna] kerrotaan, että kreivi Wilhelm olisi perustanut *Arnsburgin* Böömin kuningas Johannin Saksan ritarikunnan avuksi järjestämällä sotaretkellä liettualaisia vastaan.¹⁰⁰

Myös kirjasessa *Die Grafen von Arnsberg* [Arnsbergin kreivit] sarjasta *Deutsche Fürstenhäuser* [Saksalaiset ruhtinassuvut] mainitaan kreivi Wilhelm *Arnsburgin* kaupungin perustajana.¹⁰¹

Arnsbergin paikallishistorioitsijan Albert Hoffmannin kirjassa *Arnsberg weltweit* [Arnsberg kaikkialla maailmassa] sarjasta *Städtekundliche Schriften der Stadt Arnsberg* [Arnsbergin kaupungin kaupunginhistoriallisia kirjoituksia] kuvataan kreivi Wilhelm Arensburgin perustajana.¹⁰²

Hakusanalla *Wilhelm von Arnsberg* löytyy internetistä Wikipedian sivu, jossa pidetään kreivi Wilhelmiä Saarenmaan *Arnsburgin* kaupungin perustajana.

⁹⁹ Féaux de Lacroix, K. 1904: 28-42.

¹⁰⁰ Mommertz, B. 1918: 32.

¹⁰¹ Gehrlein, T. 2016: 38.

¹⁰² Hoffmann, A. H. 2014.

Perustaminen olisi tapahtunut vuonna 1337. Artikkelissa on kirjallisuusviitteenä Karl Féaux de Lacroix.¹⁰³

Yhteenvetona: erilaisia hypoteeseja Arensburgin linnan ja kaupungin perustamisesta on esitetty vuosisatojen aikana. Ne eroavat perustamisvuoden osalta – 1320, 1333, 1334, 1337 tai 1341 – ja perustajan osalta – Heinrich von Arnsberg, Wilhelm von Arnsberg/Arensburg/Arnsborg tai piispa Hermann von Osnabrügge. Alkuperäinen hypoteesi yhteydestä Arensburgin ja Arnsbergin välillä on peräisin Johann Gottfried Arndtilta. Hypoteesi on toisaalta kritisoitu, toisaalta sitä taas on kehitetty eteenpäin, yhä uudelleen käsitelty ja muokattu uusilla yksityiskohdilla. Tämä prosessi osoittaa, kuinka hypoteesi voidaan toistaa ja muokata satoja vuosia ilman, että hypoteesia ja sitä tukevia argumentteja kyseenalaistetaan. Siten Arndtin hypoteesi ja sen kehityspolku on esimerkki tutkimusstereotyypin syntymisestä.

3.3 Lähdemainintoja Wilhelmin matkoista Liivinmaalle ja Preussiin

Strehlken toimittamassa Hermann von Wartbergen Saksan ritarikunnan kronikassa¹⁰⁴ mainitaan, että kreivi Wilhelm osallistui vuonna 1334 tai vähän sen jälkeen Liivinmaan mestarin¹⁰⁵ sotaretkeen Polotskia vastaan. Hermann von Wartberge oli luultavasti tullut Liivinmaalle vuonna 1358 ja käytti kronikassaan asiakirjoja ja historiallisia tekstejä Saksan ritarikunnan Riian ja Wendenin (nykyisen Cēsin) linnojen kokoelmista.¹⁰⁶ Alaviite on Strehlken lisäämä.

¹⁰³ Wikipedia, hakusana *Wilhelm von Arnsberg*.

¹⁰⁴ Hermann de Wartberge *Chronicon Livoniae* 1863.

¹⁰⁵ Saksan ritarikunnan Liivinmaan mestarina toimi toukokuusta 1328 kesäkuuhun 1340 Eberhard von Monheim. Luettelo Liivinmaan mestareista kts. Selart, A. 2012: 403-404.

¹⁰⁶ Hermann von Wartberge henkilönä kts. Hellmann, M. 1989: Sp. 2196f. Kronikan yksityiskohtainen käsittely kts. Selart, A. 2011: 59-85.

Anno 1334 idem magister duxit exercitum ad terram Dubingen ac Sicculen, ubi de Letwinis fuerunt cesi xii utriusque sexus. Et fuit tunc cum suis prope Velnem ad quatuor miliaria. Post hec duxit copiosum exercitum versus Plotzeke, comite de Arnsberg⁹ existente in eadem expeditione.¹⁰⁷

9) Dieser Graf von Arnsberg ist ohne Zweifel Wilhelm, aus dem Geschlecht der alten Grafen von Westphalen zu Werl und Arnsberg (gest. 7. Juni oder etwas später, 1338). Die westphälischen Quellen schweigen sowohl von diesem Zuge als von seinem Zuge nach Preussen 1337. Vgl. Joh. Suibert Seibertz Landes- und Rechtsgeschichte des Herzogtums Westphalen. Erste Abteilung. Diplomatische Familiengeschichte der alten Grafen von Westfalen zu Werl und Arnsberg. Arnsberg 1845. 8. 216ff.

[Vuonna 1334 tämä mestari johti sotaväkensä Dubingenin ja Ciculienin maahan, missä tappoivat liettualaisia 12 kumppaakin sukupuolta. Ja sen jälkeen hän oli joukkoneen noin neljä mailia Vilnasta. Sen jälkeen hän johti vahvan sotaväkensä Polotskia vastaan, Arnsbergin kreivi oli tällä sotaretkellä mukana.

9) Tämä Arnsbergin kreivi on epäilemättä Wilhelm, vanhaa kreivisukua *Grafen von Westphalen zu Werl und Arnsberg* (kuollut 7. kesäkuuta tai vähän myöhemmin, 1338). Westfalilaiset lähteet vaikenivat sekä tästä sotarekistä että hänen retkestä Preussiin 1337. Vrt. Joh. Suibert Seibertz Landes- und Rechtsgeschichte des Herzogtums Westphalen. Erste Abteilung. Diplomatische Familiengeschichte der alten Grafen von Westfalen zu Werl und Arnsberg. Arnsberg 1845. 8. 216ff.]

Kreivi Wilhelm on myös mainittu Hausmannin ja Höhlbaumin toimittamassa, Bremenin notaarin Johann Rennerin (noin 1525-1583) kronikassa *Livländische Historien* [Liivinmaan historia]. Siinä on maininta vuoden 1335 kohdalla Eberhard von Monheimin sotarekistä:¹⁰⁸

¹⁰⁷ Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae 1863: 67.

¹⁰⁸ Johann Renner's Livländische Historien 1876: 79.

Up ein anderer tidt toch he wedder in Sameiten, vorheerde und vorbrande idt upt nie, nam ock einen groten rof und kerde wedder na Rige. Dar na toch he vor Plescouw in Ruslandt, dar mede was de grave von Arnsbergen, rovede und brande, wat he anquam.

[Toiseen aikaan hän (tarkoittaa Eberhard von Monheim, tekijän huomautus) meni taas Samogitiaan, tuhosi ja poltti sen, otti hyvän ryöstösaaliin ja palasi Riikaan. Sen jälkeen hän meni Pskovin (Pihkovan) edustalle, hänen kanssaan oli Arnsbergin kreivi, ryösti ja poltti mitä pystyi.]

Myös Balthasar Russowin 1500-luvun kronikassa ¹⁰⁹ kerrotaan Arnsbergin kreivin osallistumisesta Eberhard von Monheimin sotaretkeen. Sen mukaan von Monheim hyökkäsi Pskoviin (Pihkovaan), joka oli noussut ritarikuntaa vastaan. Kronikka sijoittaa nämä tapahtumat Riian vuoden 1330 valloituksen ja samogiittien ja liettualaisten kanssa solmitun rauhan jälkeiseen aikaan:

Alse ist nu mit Littouwen unde Samaiten frede gewesen / Do hebben sick de Rüssen thor Pleßkow wedder den Orden erröget / Wedder desüluigen hefft sick de Meister ock gerüstet / mit dem Grauen von Arnsborch / de mit velen Rütern dem Orden tho denste gekamen was.¹¹⁰

[Siis nyt on ollut rauha Liettuan ja Samogitian kanssa / Sitten Plskovin venäläiset nousivat ritarikuntaa vastaan / niitä vastaan mestari on myös varustaunut / Arnsborchin kreivin kanssa / joka oli tullut monien ritarien kanssa auttamaan ritarikuntaa.]

Bartholomäus Hoeneken ns. nuorempi Liivinmaan riimikronikka kertoo samasta tapahtumasta, mutta se jää tässä huomiotta, koska alkuperäinen versio

¹⁰⁹ Russow, B. 1584.

¹¹⁰ Russow, B. 1584: lehti 14.

teoksesta on ilmeisesti kadonnut. Höhlbaumin toimittamassa versiossa teksti toistaa vain Renneria ja on siten pelkästään 1800-luvun kuvitelmaa.¹¹¹

Asiakirjakokoelmassa *Preußisches Urkundenbuch* (PrUB) luetellaan lisäksi useita asiakirjoja, jotka Arnsbergin kreivi Wilhelm sinetöi todistajana Preussin matkan aikana, joko Włocławekissa tai Hohensalzassa.

2. maaliskuuta 1337 Böömin kuningas Johann uusii Pommerellenin lahjoituksen Saksan ritarikunnalle ja *Wilhelmus de Arnsberch* ilmestyy asiakirjan sinetöivien todistajien joukkoon. Samalta päivältä on Böömin kuninkaan pojan, Määrin rajakreivi Karlin asiakirja, jossa hän vahvistaa lahjoituksen. Asiakirjassa nimetään *Wilhelmus de Arnsperch* todistajaksi.¹¹²

Böömin kuningas Johann ja Määrin rajakreivi Karl lupaavat 5. maaliskuuta 1337 päivätyssä asiakirjassa¹¹³ suojella Saksan ritarikunnan oikeuksia, etuuksia ja alueita sekä edistää ritarikunnan suhteita Rooman kuuriaan. *Wilhelmus von Arnsberg* mainitaan asiakirjassa sinetöivänä todistajana.

Lisäksi 9. maaliskuuta 1337 *Wilhelmo de Arnsperch* sinetöi todistajana Böömin kuningas Johannin asiakirjan koskien hänen rauhanvälitystään Saksan ritarikunnan ja Puolan kuningas Kasimir III: välillä.¹¹⁴

Yhteenvetona voidaan todeta, että varhaiset kronikat ja asiakirjat eivät anna viitteitä kreivi Wilhelm von Arnsbergin oleskelusta Saarenmaalla. Hän näyttää lähteiden valoissa kuitenkin olleen Liivinmaassa vuoden 1330 jälkeen ja osallistuneen Eberhard von Monheimin sotaretkeen Pskovia tai Dünan

¹¹¹ Höhlbaum, K. 1872. Kiitän prof. Matthias Thumseria tästä viittauksesta. Mentzel-Reuters, A. 2011: 52-53.

¹¹² PrUB III, 1. Lieferung: 66, nrot 92 ja 93.

¹¹³ PrUB III, 1. Lieferung: 67, nro 95.

¹¹⁴ PrUB III, 1. Lieferung: 70-71, nro 96.

(Väinäjoen) varrella sijaitsevaa Polotskia vastaan. Lisäksi kreivi Wilhelm oli Preussissa maaliskuussa 1337 yhdessä Böömin kuningas Johannin kanssa.

3.4 Wilhelmin itineraario vuodesta 1327 vuoteen 1338

Tässä luvussa tarkastellaan, onko kreivi Wilhelm von Arnsberg voinut olla Saarenmaalla kehämuurikastellin perustamisen aikana. Arkeologisten ja arkkitehtuurihistoriallisten tutkimusten sekä kronikoiden ja poliittisesta historiasta saatujen tietojen perusteella oletetaan, että kehämuurikastelli perustettiin todennäköisesti vuosien 1328-1333 aikana. Wilhelmin oleskelua Saarenmaalla tänä ajanjaksona ei voida todistaa säilyneiden asiakirjojen perusteella. Toisaalta löytyy ajanjaksoja, jolloin Wilhelmin olinpaikkaa ei voida vahvistaa.

Taulukko 1 näyttää kreivi Wilhelmin pääasiallisesti arkistomateriaalista kerätyn itineraarion vuodesta 1327 Wilhelmin kuolinvuoteen 1338.

Itineraariota tulkittaessa on otettava huomioon, kuinka kauan kreivi Wilhelmin mahdollinen matka Saarenmaalle olisi kestänyt. Paravicinin¹¹⁵ analyysien perusteella matka-aika Arnsbergista Preussin Königsbergiin kesti vähintään viisi viikkoa, Liivinmaalle kuusi viikkoa. Matka Arensburgin alueelle lisää matka-aikaa muutamalla päivällä.¹¹⁶ Edestakainen matka kesti siten vähintään kolmesta jopa neljään kuukauteen.

¹¹⁵ Paravicini, W. 1989: 257-264. Paravicinin mukaan oli tavallista matkustaa Preussin kautta Liivinmaalle. Kts. Paravicini, W. 1989: 202. Matkareiteistä kts. Paravicini, W. 1989: 197-198.

¹¹⁶ Vaikeuksista matkustaa Saarenmaalle tai Saarenmaalta pois kts. Stern, C. von 1935: 27-28.

Taulukko 1. Kreivi Wilhelm von Arnsbergin itineraario ajalle 1327-1338

Asiakirjan päiväys	Myöntämis-paikka	Lähde
09/04/1327	Westfalen	Landesarchiv Münster, A102u/Kloster Benninghausen, asiakirja nro 168
10/05/1327	Westfalen	Landesarchiv Münster, A 114/Stift Meschede - asiakirja nro 58
05/07/1327	Westfalen	Landesarchiv Münster, D122u/Stift St. Walburgis Soest, asiakirja nro 88
14/04/1328	Westfalen	Landesarchiv Münster, B602u/ Kloster Dalheim, asiakirja nro 72
21/07/1329	Westfalen	Urkundenbuch zur Landes- und Rechtsgeschichte des Herzogtums Westfalen II: 237, nro 629
20/12/1329	Westfalen	Landesarchiv Münster, A121u/Kloster Wedinghausen, asiakirja nro 148
20/01/1330	Westfalen	Landesarchiv Münster, A121u/Kloster Wedinghausen - asiakirja nro 160
18/08/1330	Westfalen	Landesarchiv Münster, B601u/Chorherrenstift Böödeken, asiakirja nro 15
21/03/1331	Westfalen	Landesarchiv Münster, A121u/Kloster Wedinghausen, asiakirja nro 152
29/09/1331	Westfalen	Landesarchiv Münster, A114/Stift Meschede - asiakirja nro 60
13/10/1331	Westfalen	Landesarchiv Münster, A102u/Kloster Benninghausen, asiakirja nro 184
09/04/1335	Westfalen	Landesarchiv Münster, A102u/Kloster Benninghausen, asiakirja nro 191
13/07/1336	Westfalen	Landesarchiv Münster, A121u/Kloster Wedinghausen, asiakirja nro 166
29/09/1336	Westfalen	Landesarchiv Münster, A121u/Kloster Wedinghausen, asiakirja nro 168
16/10/1336	Westfalen	Landesarchiv Münster, Mscr. VI 109a, fol. 33 nro 17
02/03/1337	Włocławek/ Hohensalza	Preussisches Urkundenbuch III, 1. Lieferung: 66-68, nro 92
02/03/1337	Włocławek/ Hohensalza	Preussisches Urkundenbuch III, 1. Lieferung: 66-68, nro 93
05/03/1337	Włocławek/ Hohensalza	Preussisches Urkundenbuch III, 1. Lieferung: 69-70, nro 95
09/03/1337	Włocławek/ Hohensalza	Preussisches Urkundenbuch III, 1. Lieferung: 70-71, nro 96
12/03/1338	Westfalen	Landesarchiv Münster, Mscr. VI 109a, fol. 33 nro 20
21/03/1338	Westfalen	Dortmunder Urkundenbuch I,1: 361-363, nro 534
22/03/1338	Westfalen tai Köln	Regesten der Erzbischöfe von Köln Bd. V: 144-145, nro 536
11/06/1338	Westfalen	Landesarchiv Münster, A121u/Kloster Wedinghausen, asiakirja nro 176

Kehämuurikastellin perustaminen vaatii todennäköisesti pidemmän oleskelujakson paikan päällä. Kastelli suunniteltiin alusta alkaen koostuvaksi tornista, sen vieressä olevasta rakennuksesta sekä kehämuurista. Tällaisen linnoituksen perustaminen vaatii suunnittelun lisäksi valmisteluajan käytännön toteutukselle. Lisäksi rakentaminen paikan päällä oli käytännössä mahdotonta

marraskuusta toukokuuhun pakkasten takia.¹¹⁷ Siksi tutkittaessa, olisiko Wilhelm voinut osallistua kastellin perustamiseen, on kohtuullista rajoittaa analyysi ajanjaksoihin, jolloin Wilhelm olisi voinut olla vähintään yhden vuoden alueella.

Itineraariosta löytyy yksi pitkä ajanjakso, jolta Wilhelmin olinpaikasta ei ole mitään dokumentaatiota. Tämä kolmen vuoden ja kuuden kuukauden aukko itineraariossa alkaa 13. lokakuuta 1331 ja päättyy 9. huhtikuuta 1335. Benninghausenin luostarin asiakirjat (nro 184 ja nro 191) vahvistavat tämän ajanjakson alun ja lopun.

Pidempi noin vuoden ja viiden kuukauden aukko Westfalenin asiakirjoissa on nähtävissä myös 16. lokakuuta 1336 - 12. maaliskuuta 1338. Tiedetään, että tänä aikana Wilhelm osallistui Böömin kuninkaan Johannin matkalle Preussiin.¹¹⁸ Asiakirjojen perusteella voidaan todistaa hänen olleen maaliskuussa 1337 kuninkaan seurassa Preussissa (kts. luku 3.3). Ajanjakso lokakuusta 1336 maaliskuuhun 1337 – noin viisi kuukautta ja talven yli – on selvästi liian lyhyt. Preussissa oleskelunsa jälkeen hänellä olisi ollut tarkalleen vuosi matkustaa Saarenmaalle, perustaa Arensburg ja palata Westfaleeniin. Myös tällöin Wilhelm olisi ollut Saarenmaalla huomattavasti alle vuoden. Tästä näkökulmasta Arensburgin perustaminen Wilhelmin Preussin matkan yhteydessä vuonna 1337 vaikuttaa epätodennäköiseltä. Myös arkeologisten tutkimusten tulokset ja poliittinen konteksti viittavat samaan: arkeologi Garel Püüan mukaan kehämuurikastellia ei olisi voitu rakentaa vain kuudessa vuodessa, ja vuonna 1343 alkoi jo Yrjön yön kapina.¹¹⁹

Itineraariossa löytyy vielä kaksi vuoden ja kolmen kuukauden pituista ajanjaksoa, jolloin Wilhelmin olinpaikkaa ei voida asiakirjojen avulla todentaa:

¹¹⁷ Ilmastosta Saarenmaalla kts. Stern, C. von 1935: 27-28.

¹¹⁸ Paravicini, W. 1989: 185.

¹¹⁹ Garel Püüan sähköposti tekijälle joulukuussa 2019.

14. huhtikuuta 1328 - 21. heinäkuuta 1329 ja 9. huhtikuuta 1335 - 13. heinäkuuta 1336. Myös tällöin Wilhelmin oleskeluaika Saarenmaalla olisi todennäköisesti ollut alle vuoden, ja siten liian lyhyt Arensburgin perustamiseen.¹²⁰ Jälkimmäisen ajanjakson jälkeen ei myöskään olisi jäänyt aikaa kehämuurikastellin rakentamiseen ennen Yrjön yön kapinaa.

Yhteenvedona voidaan todeta, että itineraariosta löytyy neljä ajanjaksoa 1320-luvun lopulla ja 1330-luvulla, jolloin Wilhelm olisi voinut matkustaa Saarenmaalle. Pidempi läsnäolo Saarenmaalla, mikä oli oletettavasti välttämätön Arensburgin perustamiselle, olisi ollut mahdollista vain 13. lokakuuta 1331 ja 9. huhtikuuta 1335 välisenä aikana.

3.5 Perustamishypoteesin tueksi esitettyjen argumenttien tarkastelu

Tässä luvussa tarkastellaan kriittisesti eri historioitsijoiden edellä esittämiä argumentteja Arnsbergin ja Arensburgin välisestä yhteydestä. Pääargumentteja ovat

- kreivi Wilhelmin ja Arensburgin vaakunoiden yhdenmukaisuus koskien vaakunoiden värejä ja kotkan kuvaa,
- Arnsbergin ja Arensburgin nimien samankaltaisuus,
- synkronismi, eli Wilhelmin oleskelu Liivinmaalla oletettuna kehämuurikastellin perustamisaikana.

¹²⁰ Itineraarion mukaan olisi mahdollista, että kreivi Wilhelm olisi osallistunut vuosien 1328/29 Böömin kuningas Johannin Preussin matkaan. Kts. Paravicini, W. 1989: 185.

Historioitsijat viittaavat useasti siihen, että kreivi Wilhelm olisi antanut vaakunansa kaupungille tai linnalle ja siksi vaakunat olisivat samankaltaisia. Tämä koskee vaakunoissa esiintyvää kotkaa ja sinistä ja hopeista väriä.

Arnsbergin kreivien vaakunan vanhin säilynyt värillinen kuva on peräisin noin vuodelta 1370, siis ajalta noin kolme vuosikymmentä Wilhelmin kuoleman jälkeen. Vaakuna esittää oikealle katsovaa, hopeista kotkaa punaisella taustalla. Kotkan jalat ja nokka ovat kultanväriset. Kuvassa 10 on Arnsbergin kreivien vaakuna noin vuodelta 1370.

Kuva 10. Arnsbergin kreivien vaakuna Codex Gelren mukaan (noin vuodelta 1370). Lähde: Gosmann, M. 2018a: 153. Alkuperäinen Codex Gelre on kirjastossa Bibliothèque Royale Albert 1er, Bryssel.

Arnsbergin kreivisuvun viimeinen kreivi, Gottfried IV, luovutti kreivikunnan Kölnin arkkihiippakunnalle vuonna 1368. Sininen väri otettiin käyttöön vaakunassa vasta 1600-luvun alussa, sillä silloin Kölnin arkkipiispat, jotka olivat samalla Westfalenin herttuojen, tulivat Wittelsbachin suvusta, jonka vaakunan pääväri oli sininen.¹²¹

Perustamishypoteesin tueksi mainitaan värien lisäksi Arnsbergin ja Arensburgin vaakunoissa esiintyvä kotka. Väite siitä, että kotka osoittaisi yhteyden Arnsbergin ja Arensburgin välillä, kyseenalaistettiin jo varhain sillä perusteella, että kotka Arensburgin vaakunassa ei viittaisi Arnsbergiin vaan olisi Saarenmaan hiippakunnan suojeluspyhimyksen evankelista Johanneksen symboli tai että kurki vaakunassa olisi viite virolaiseen nimeen *Kurresaar*.¹²²

Kotkan alkuperän tutkimiseksi tarvitaan lyhyt katsaus Saarenmaan hiippakunnan historiaan. Riian piispa Albert perusti hiippakunnan Saarenmaan valloituksen jälkeen. Hiippakunnan ensimmäinen piispa Gottfried sai vuonna 1228 siihen kuuluvat alueet Rooman kuninkaalta Heinrich VII läänityksenä, joka sisälsi osia Läänemaasta, Saarenmaasta sekä Hiiumaasta.¹²³ Piispan asuinpaikka oli Lihula. Vuonna 1251 piispa Heinrich siirsi piispanistuimen Vanha-Pärnuun, jonne hän rakennutti tuomiokirkon ja perusti tuomiokapitulin.¹²⁴ Evankelista Johannes mainitaan hiippakunnan suojeluspyhimyksenä jo vuonna 1253.¹²⁵

Vanha-Pärnun linnan ja katedraalin tuhoamisen jälkeen helmikuussa 1263 uudeksi piispanistuimen paikaksi valittiin Haapsalu, jonne rakennettiin tuomiokirkko 1260-luvulla.¹²⁶ Arkeologisten löytöjen mukaan kaupungin

¹²¹ Stadt Arnsberg: <https://www.arnsberg.de/archiv/artikel/Wappen.pdf>; Gosmann, M. 2012: 138.

¹²² Kts. edellä luku 3.2.

¹²³ Mäesalu, M. 2017: 82.

¹²⁴ LUB 6 nro 2731; Kala, T. 2012: 85.

¹²⁵ LUB 6 nro 2731 ja erityisesti nro 2734.

¹²⁶ Kala, T. 2012: 86.

asutuksen alku ajoittuu 1200-luvun puoliväliin.¹²⁷ Evankelista Johannes mainitaan suojeluspyhimyksenä piispa Hartungin asiakirjassa vuonna 1319.¹²⁸

Evankelista Johanneksen symboli on kotka. Kotkan kuva oli käytössä hiippakunnassa jo ennen kreivi Wilhelmin mahdollista oleskelua Liivinmaalla. Siihen voisi viitata myös Lihulan vuoden 1992 arkeologisissa kaivauksissa löydetty 1200-luvun lopun tai 1300-luvun alun Haapsalun tuomiokapitulin jäsenen sinetti. Kuvassa 9 esitetty sinetti sisältää linnun kuvan, joka voisi olla kotka ja siten viitata evankelista Johannekseen.¹²⁹

10. Haapsalu toomhärä pitsat (EAM A 592:128.-2:1). leitud eelkaitsehitise keldrist.

Kuva 11. Haapsalun tuomiokapitulin jäsenen sinetti 1200-luvun lopulta tai 1300-luvun alulta. Lähde: Eesti Ajaloomuuseum EAM A 592:128.-2:1.

¹²⁷ Vrt. Pärn, A. 2016: 525, 531.

¹²⁸ Kts. Saarenmaan piispa Hartungin ja hänen tuomiokapitulin asiakirja: LUB 2 nro 667 (pvm. 15. Kesäkuuta 1319). Toiseksi suojeluspyhimykseksi tuli Johannes Kastaja, mutta ilmeisesti myöhemmin. Vrt. Mänd, A. 2009: 191-223.

¹²⁹ Kts. Mandel, M. 1994: 46-48 Tafel XVI, 2. Mati Mandelin 28. Maaliskuuta 2020 tekijälle sähköpostitse annettujen tietojen mukaan asiantuntijat eivät ole toistaiseksi pystyneet antamaan selkeää lausumaa lintulajista. – Tieto teoksessa Oja, T. 1993: 27 Haapsalun kaupungin 1200-luvun sinetistä on Haapsalun linnan pääkuraattori Jaak Mällin mukaan väärä. Vanhin säilynyt asiakirja, jossa on kaupungin sinetti, on vuodelta 1537 ja sitä säilytetään Tallinnan kaupungin arkistossa arkistonumerolla TLA.230.1-I.1046. Kts. myös Est- und Livländische Brieflade 4. Teil 1887: 85 ja kuvasarja 18.

Näin ollen olisi loogista, että Arensburgin piispanlinnan vaakunassa esiintyy kotkan kuva.

Toinen argumentti liittyy nimien samankaltaisuuteen: *Arnsberg* ja *Arensburg*.

Vuonna 1519 Arensburg esiintyy Saarenmaan hiippakunnan piispan vierailupöytäkirjassa latinankielisessä nimellä *Arx Aquile*.¹³⁰ Nimen suora käännös on kotkanlinna, koska *aquila* on latinaksi kotka ja *arx* linna.

Samoin kuin Martin Körber myös Paul Johansen¹³¹ johtaa Arensburgin nimen Saarenmaan hiippakunnan suojeluspyhimyksen evankelista Johanneksen nimestä. **Arn* tarkoittaa germaanisessa kantakielessä kotkaa, kuten myös *Aar* keskiyläsaksan kielessä.¹³² *Arensburg* tarkoittaisi siis kotkanlinnaa. Enn Tarvel on tutkiessaan virolaisia paikannimiä tullut Johansenin kanssa samaan lopputulokseen nimen alkuperästä.¹³³ Koska kotka on hiippakunnan suojeluspyhimys Johanneksen symboli, uudelle piispanlinnalle annettu nimi vaikuttaa loogiselta.

Wilhelmin nimessä esiintyvä *Arnsberg* tarkoittaa samoin yllä esitetyin perustein nykykielellä *Adlerberg*. Kreivi Konrad II rakennutti vuonna 1080 Arnsbergiin uuden linnan, minkä jälkeen kreivisuku nimettiin Arnsbergin mukaan ja suvun vaakunaan otettiin kotkan kuva.¹³⁴

Arnsbergin ja Arensburgin nimien samankaltaisuus johtuu siis todennäköisesti siitä, että molemmat juontavat nimensä toisistaan riippumatta

¹³⁰ Blumfeldt, E. 1933: 52.

¹³¹ Johansen, P. 1930: 20.

¹³² Kts. sanojen *Aar* ja *Adler* eroavaisuudesta Eberhards, J. A. 1837: 1.

¹³³ Tarvel, E. 2007b: 7-16.

¹³⁴ Gehrlein, T. 2016: 13.

koktasta. Siten nimien samankaltaisuutta ei voi pitää todisteena kreivi Wilhelmin osuudesta Arensburgin perustamisesta.

Kolmas argumentti liittyy synkronismiin eli Wilhelmin oleskeluun Liivinmaalla oletettuna perustamisaikana. Tässä työssä samanaikaisuutta on tutkittu Wilhelmin itineraarion analyysien, kronikoissa ja asiakirjoissa häneen liittyvien mainintojen sekä arkeologisten löytöjen avulla. Näiden analyysien pohjalta perustamishypoteesin synkronismiargumentille ei löytynyt suoria todisteita.

Yhteenvetona voidaan todeta, että useiden historioitsijoiden viimeisten 250 vuoden aikana esittämät väitteet, joiden tarkoituksena on osoittaa Arnbergin kreivi Wilhelmin perustaneen Arensburgin eivät kestä kriittistä tarkastelua.

4 Johtopäätökset ja mahdolliset jatkotutkimukset

Arkeologisten tutkimusten mukaan Arensburgin konventtirakennuksen rakentaminen oli aloitettu 1350-luvun alkupuolella. Arkkitehtuurityylin analyysit tukevat tätä, koska osa konventtirakennuksen sisäarkkitehtuurista on luultavasti peräisin 1360-1370 -luvulta.

Konventtirakennusta edeltävän kehämuurikastellin rakennusaika oli arviolta 12-15 vuotta, kunnes rakennustyöt keskeytettiin äkillisesti. On epätodennäköistä, että Yrjön yön kapinan aikana vuosina 1343-1345 Saarenmaalla pystyttiin suorittamaan rakennustöitä, joten kehämuurikastellin meneillään olleet rakennustyöt olisi keskeytetty vuonna 1343. Rakennustöiden

alku voisi siten ajoittua ajanjaksolle noin 12-15 vuotta ennen Yrjön yön kapinaa, siis ajanjaksolle 1328-1331.

1700-luvulla syntyneestä hypoteesista, jonka mukaan Arnsbergin kreivi Wilhelm antoi nimensä ja vaakunansa Arensburgille, kehittyi seuraavien 250 vuoden aikana perustamishypoteesi ja jopa tutkimusstereotyyppi. Muutamat hypoteesin syntyä vanhemmat kirjalliset lähteet mainitsevat kreivi Wilhelm olleen Liivinmaalla 1330-luvun alkupuoliskolla. Kreivi Wilhelm itineraariossa, joka perustuu pääasiassa Westfalenin asiakirjoihin, on ajanjakso lokakuusta 1331 huhtikuun 1335, jolta ei löydy yhtään asiakirjaa, jonka hän olisi sinetöinyt. Tämän ajanjakson pituus olisi mahdollistanut matkan Liivinmaalle ja pidemmän osallistumisen linnan suunnitteluun ja rakentamiseen. Westfalenilaisissa lähteissä Wilhelm matkoista ei kuitenkaan löydy mainintaa.

Perustamishypoteesin tueksi esitetyt argumentit, joita useat historioitsijat ovat muotoilleet tarkoituksenaan osoittaa Arnsbergin kreivi Wilhelm perustaneen Arensburgin, eivät kestä kriittistä tarkastelua. Vastauksena tutkimuskysymykseen voidaan todeta, ettei ole olemassa suoria todisteita siitä, että kreivi Wilhelm olisi perustanut Arensburgin.

Ajanjakso 1331-1335 on kuitenkin mielenkiintoinen ja tulevan tutkimuksen arvoinen. Tänä ajanjaksona Wilhelm olinpaikasta ei ole asiakirjallista tietoa. Vanhimmat kronikat sijoittavat Wilhelm kuitenkin tuolloin Liivinmaalle. Arkeologisten ja taidehistoriallisten tutkimusten mukaan kehämuurikastellin rakennustyöt osuvat samalle ajanjaksolle. Jos kreivi Wilhelm olisi osallistunut Arensburgin perustamiseen, ajanjakso 1331-1335 olisi tämän tutkielman perusteella siihen todennäköisin.

Ensinnäkin voitaisiin tutkia, johtuuko aukko itineraariossa siitä, ettei Wilhelm ollut Westfalenissa. Tässä tapauksessa olisi tarvittu sijaista hoitamaan kreivikunnan asioita. Kreivi Wilhelm sijainen olisi todennäköisesti ollut hänen poikansa Gottfried, joka syntyi vuonna 1306 tai 1307 ja oli 1330-luvun

alkupuolella jo aikuinen ja olikin Wilhelmin seuraaja isänsä kuoleman jälkeen. Jos Gottfriedin asiakirjat vahvistaisivat hänen toimineen kreivi Wilhelmin sijaisena, se tukisi kronikoiden mainintaa Wilhelmin matkasta Liivinmaalle.

Toinen tutkimusaihe olisi mahdollinen matkaseura. Arnsbergin kreivi ei varmastikaan olisi lähtenyt yksin Liivinmaalle. Sekä Russowin kronikassa että Paravicinin matkakuvauksissa kerrotaan suurista matkaseurueista. Myös Wilhelmin vuoden 1337 matkasta Preussiin tiedetään, että mukana oli suuri määrä westfalenilaisia ja muita saksalaisia aatelisia. Matkaseurueisiin kuuluneiden aatelisten asiakirjoista ja muista lähteistä voisi löytyä viitteitä Wilhelmin olinpaikasta kyseisenä ajanjaksona.

Samoin lisätietoa voisi saada tutkimalla Eberhard von Monheimin toimintaa Liivinmaalla sekä von Monheimin ja kreivi Wilhelmin välisiä suhteita.

Arnsbergin kreivisuvulla oli jo aikaisemmin yhteyksiä Liivinmaahan. Esimerkiksi Arnsbergin kreivi Gottfried II:n poika Heinrich oli jo vuonna 1272 Riian tuomiokapitulin jäsen. Niitä yhteyksiä tutkimalla voisi löytyä viitteitä kreivi Wilhelmin olinpaikasta vuosina 1331-1335, koska mahdollisesti kreivi vieraili matkallaan sukulaistensa luona.

Voi kuitenkin olla, että todisteet Arensburgin perustamisesta ja kreivi Wilhelmin olinpaikoista ovat lopullisesti hävinneet. Mielenkiintoinen tutkimussuunta voisi tällöin olla, miten ja miksi legenda kreivi Wilhelmistä Arensburgin perustajana syntyi. Pyrittiinkö sillä vahvistamaan Arnsbergin kreivisuvun mainetta ja samalla aikalaisten itsetuntoa?

LÄHTEET

Julkaisemattomat arkistomateriaalit

NRW Landesarchiv. Abteilung Westfalen. Kokoelmat A102u, A114, A121u, B601u, B602u, D122u, Mscr. VI 109, Mscr. VII. Münster.

Alkuperäislähteet ja tutkimuskirjallisuus

ALTTOA, KAUR 1993: Das Konventshaus in Estland. Teoksessa Knut Drace (toim.) *Castella Maris Baltici I* s. 9-16. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

ALTTOA, KAUR 2007: Saaremaa keskaegne sakraalarhitektuur. Teoksessa Kärt Jänes-Kapp – Enn Randma – Malle Soosaar (toim.) *Saaremaa 2: Ajalugu, Majandus, Kultuur* s. 803-820. Tallinn: Koolibri.

ALTTOA, KAUR – BORIS DUBOVİK 1995: Veel kord Kuressaare linnusest. Teoksessa Kaur Alttoa (toim.) *Ars Estoniae medii aevi grates: Villem Raam* s. 87-100. Tallinn: Eesti Muinsuskaitse Selts.

ALTTOA, KAUR – GAREL PÜÜA 2013: Märkmeid Kuressaare pealinnuse varasemast ehitusloost. Teoksessa Olavi Pesti (toim.) *Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2011-2012* s. 58-67. Kuressaare: Saaremaa museum.

ALUVE, KALEV 1980: *Kuressaare linnus: Arhitektuuriajalooline uurimus*. Tallinn: Valgus.

ARBUSOW, LEONID 1914: Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. Dritter Nachtrag. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1911, 1912 und 1913*. Mitau: Genealogische Gesellschaft der Ostseeprovinzen zu Mitau.

ARNDT, JOHANN GOTTFRIED 1753: *Der Liefländischen Chronik Andrer Teil*. Halle im Magdeburgischen.

BINDING, GÜNTHER 1993: *Baubetrieb im Mittelalter*. Darmstadt: wbg Academic.

BLUMFELDT, EVALD 1933: Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519-1522. – *Ajalooline Ajakiri* 12, 1 s. 52.

BUXHÖVDEN, PETER WILHELM BARON VON 1838: *Beiträge zur Geschichte der Provinz Oesell*. Riga: Edmund Götschel.

- CLASEN, KARL HEINZ 1926: Entwicklung, Ursprung und Wesen der Deutschordensburg. – *Jahrbuch für Kunstwissenschaft* s. 1-27. München: Deutscher Kunstverlag GmbH.
- Dortmunder Urkundenbuch* 1881: nide I, osa 1. Toim. Karl Rübel. Dortmund: Verlag der Köppen'schen Buchhandlung.
- EBERHARDS, JOHANN AUGUST 1837: *Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: Nauck.
- Eesti entsüklopeedia, hakusana *Kuressaare*. <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/kuressaare4>. 1.4.2020.
- Est- und Livländische Brieflade* 1856: Osa 1, nide 1. Toim. Friedrich Georg von Bunge – Robert von Toll. Reval: Kluge und Ströhm.
- Est- und Livländische Brieflade* 1887: Osa 4. Toim. Johannes Sachssendahl. Reval: Kluge und Ströhm.
- FÉAUX DE LACROIX, KARL 1895: *Geschichte Arnsbergs*. Arnsberg: Stein Verlag.
- FÉAUX DE LACROIX, KARL 1904: *Über den Anteil des Sauerlandes an den großgeschichtlichen Bewegungen des späteren Mittelalters*. Arnsberg: F.W. Becker.
- GEHRLEIN, THOMAS 2016: Die Grafen von Arnsberg. – *Reihe Deutsche Fürstenhäuser* 53. Werl: Börde-Verlag.
- GEISBERG, CASPAR 1872: Beziehungen Westfalens zu den Ostseeländern, besonders Livland. *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Alterthumskunde* 30 s. 263-304. Münster: Verlag Friedrich Regensberg. <http://www.westfaelische-zeitschrift.lwl.org>. 17.12.2019.
- GOSMANN, MICHAEL 2012: Arnsberg. Teoksessa: *Digitales Handbuch der Höfe und Residenzen im spätmittelalterlichen Reich. Bd. 15. Manual IV – Grafen und Herren* s. 136-149. <https://adw-goe.de/en/digital-library/hoefe-und-residenzen-im-spaetmittelalterlichen-reich/handbuch-hoefe-und-residenzen>. 17.12.2019.
- GOSMANN, MICHAEL 2017: Zum ewigen Gedächtnis: Wedinghausen als Grablege der Arnsberger Grafenfamilie, die Grafentumba und das Grafenbegängnis. – *Südwestfalen Archiv: Landesgeschichte im ehemals kurkölnischen Herzogtum Westfalen und der Grafschaft Arnsberg*, 17. Jahrgang. Arnsberg: Stadtarchiv.
- GOSMANN, MICHAEL 2018a: Der Übergang der Grafschaft Arnsberg an das Erzstift Köln 1368. Teoksessa Michael Gosmann – Peter M. Kleine (toim.) *Gottfrieds Vermächtnis: 650 Jahre Arnsberg bei Köln 1368-2018. Graf Gottfried – Leben für Arnsberg. Graphic Novel* s. 6-13. – Städtekundliche Schriftenreihe über die Stadt Arnsberg, nro 42. Arnsberg: Becker Druck.

- GOSMANN, MICHAEL 2018b: Stammtafel der Grafen von Arnsberg. Teoksessa Michael Gosmann – Peter M. Kleine (toim.) *Gottfrieds Vermächtnis: 650 Jahre Arnsberg bei Köln 1368-2018. Graf Gottfried – Leben für Arnsberg. Graphic Novel* s. 175. – Städtekundliche Schriftenreihe über die Stadt Arnsberg, nro 42. Arnsberg: Becker Druck.
- Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid SA. <http://www.muis.ee/museaalview/1009946>.
- HELLMANN, MANFRED 1989: Hermann von Wartberge. – *Lexikon des Mittelalters* Tl. 4 Sp. 2169-2170.
- Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae 1863 – *Scriptores Rerum Prussicarum*. Nide 2. Toim. Ernst Strehlke. Leipzig: Verlag S. Hirzel.
- HERRMANN, CHRISTOFER 2007: Mittelalterliche Architektur im Preussenland: Untersuchungen zu Fragen der Kunstlandschaft und -geographie. – *Studien zur internationalen Architektur- und Kulturgeschichte* 56. Petersberg: Michael Imhof Verlag.
- HIEKKANEN, MARKUS 2008: Kalkkilaastin 14C-ajoituksen ongelmat. Onko niistä ulospääsyä? – *Suomen keskiajan arkeologian seuran jäsenlehti*, nro 2 s. 3-18. Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura.
- HILDEBRAND, HERMANN 1877: *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76*. Riga: Müller.
- HÖHLBAUM, KONSTANTIN 1872: *Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke*. Berlin: Duncker & Humblot.
- HOFFMANN, ALBERT H. 2014: *Arnsberg weltweit*. Städtekundliche Schriftenreihe über die Stadt Arnsberg, nro 37. Arnsberg: Becker Druck.
- Johann Renner's Livländische Historien* 1876: toim. Richard Hausmann – Konstantin Höhlbaum. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag.
- JOHANSEN, PAUL 1930: *Über die deutschen Ortsnamen Estlands: Vortrag gehalten in der Estländischen Litterarischen Gesellschaft am 18. Dezember 1929* (Sonderabdruck aus dem „Revaler Boten“ s. 20). Reval: Estländische Verlagsgesellschaft Wold, Kentmann & Ko.
- KALA, TIINA 2012: Piiskopkonnad ja toomkapiitlid. Teoksessa Anti Selart (toim.) *Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg* s. 82-95. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- KÖRBER, MARTIN 1885: *Bausteine zu einer Geschichte Oesels, fünf Jahrhunderte, von der heidnischen Vorzeit bis zum Frieden von Nystädt*. Arensburg.
- KÖRBER, MARTIN 1887: *Beiträge zur Geschichte Oesels. Bd. 1: Arensburg*. Arensburg.

- KRAMER, HEIKE 2006: *Das Prager Mosaik*. Hausarbeit an der Justus-Liebig-Universität Gießen. GRIN-Verlag.
- KRANTZ, ALBERT 1600 [1519]: *Wandalia*. Saksantanut M. Stephan Macropum vom Andreaßberge. Lübeck.
- KÜNNAPU, LIIVI – JOHAN MAISTE 2007: Kuressaare linna rajamisest 20. sajandini. Teoksessa Kärt Jänes-Kapp – Enn Randma – Malle Soosaar (toim.) *Saaremaa 2: Ajalugu, Majandus, Kultuur* s. 847-866. Tallinn: Kirjastus Koolibri.
- LANGE, KALLE – KAUR ALTTOA 1993: Die Turmburg in Estland. – *Castella Maris Baltici I* s.117-122. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- LEUKUMAA-AUTTO, SAILA 2018: Tavoitteena vahva ja yhtenäinen kansa. – *Jyväskylä Studies in Humanities 342*. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto.
- Liefländische Historia I* 1695. Christian Kelch. Rudolphstadium.
- Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (LUB) 1853-1875: Teilband 1, 1-6. Toim. Friedrich Georg von Bunge. Reval – Riga: Kluge und Ströhm – Nikolai Kymmel.
- Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten* (LUB) 1881: Teilband 1, 7. Toim. Hermann Hildebrand. Reval – Riga.
- Livländische Reimchronik* 1848. Käätänyt. ja toimittanut Eduard Meyer. Reval: Franz Kluge.
- MANDEL, MATI 1994: Die Untersuchungen in Lihula und Keila. – *Eesti Teaduse Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused* 43 s. 46-48. Tafel XVI, 2.
- MARKUS, KERSTI 1991: Eesti kunstisuhetest Kesk-Euroopaga 14. sajandil. Teoksessa Mart-Livo Eller (toim.) *Eesti kunstikontaktid läbi sajandite* 1 s. 4-25. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- MARKUS, KERSTI – HEIKI VALK – ANU MÄND – INNA PÕLTSAM-JÜRJO 2012: Elukeskkond. Teoksessa Anti Selart (toim.) *Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg* s. 315-354. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- MARKUS, KERSTI – TIINA-MALL KREEM – ANU MÄND 2003: Kaarma kirik. – *Eesti kirikud I*. Tallinn: Muinsuskaitseamet.
- MELLIN, LUDWIG AUGUST 1798: *Atlas von Liefland, oder von den beiden Gouvernementern und Herzogthümern Lief- und Ehistland, und der Provinz Oesel*. Riga-Leipzig.
- MENTZEL-REUTERS, ARNO 2011: Bartholomaeus Hoeneke: Ein Historiograph zwischen Überlieferung und Fiktion. Teoksessa Matthias Thumser (toim.)

Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 18) s. 11-56. Berlin: Lit Verlag.

MOMMERTZ, BERNHARD 1918: *Das Schloß zu Arnsberg: Kurzgefaßte Geschichte seiner Schicksale durch sieben Jahrhunderte.* Arnsberg: Druck und Verlag der Steinschen Buchdruckerei (Th. Pöpperling).

MOTZKI, ARTHUR 1921: Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9). – *Mitteilung aus der livländischen Geschichte* 21, 1837 – 1939. Riga.

MÄESALU, MIHKEL 2017: Liivimaa ja püha Rooma keisririik 1199-1486. *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 42. Tartu ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

MÄGI, MARIKA 2002: Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. – Teoksessa Valter Lang (toim.) *Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimuse asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis* (Muinasaja teadus 11) s. 169-232. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

MÄGI, MARIKA 2007: Saaremaa muinasaeg 600-1227. Teoksessa Kärt Jänes-Kapp – Enn Randma – Malle Soosaar (toim.) *Saaremaa 2: Ajalugu, Majandus, Kultuur* s. 55-76. Tallinn: Kirjastus Koolibri.

MÄGI, MARIKA 2015: Saaremaa – muinas- ja keskaegne Kuresaar. Teoksessa Andres Adamson – Inna Põltsam-Jürjo – Ivar Leimus – Kalle Kesküla – Tiit Oja *Kuressaare vanem ajalugu.* Tallinn.

MÄND, ANU 2016 [2009]: Saints' Cults in Medieval Livonia. Teoksessa Alan V. Murray (toim.) *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier* s. 191-223. New York: Routledge.

OJA, TIIT 1993: *Eesti vapid ja lipud: 16. sajand-1940.* Tallinn: Olion.

PARAVICINI, WERNER 1989: Die Preussenreisen des europäischen Adels, Bd. 1. – *Beihefte der Francia* 17. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.

PÄRN, ANTON 2016: Haapsalu – Wurzeln, Gründung und Entwicklung. – Teoksessa Manfred Gläser – Manfred Schreiber (toim.) *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum X* s. 519-536. Lübeck.

PEDAKMÄE, PIIA. Taani aeg Saaremaal. Teoksessa Kärt Jänes-Kapp – Enn Randma – Malle Soosaar (toim.) *Saaremaa 2: Ajalugu, Majandus, Kultuur* s. 143-163. Tallinn: Kirjastus Koolibri.

PERENS, HELLE 2012: *Looduskivi Eesti ehistites.* Tallinn: Eesti Geoloogiakeskus.

- Preussisches Urkundenbuch (PrUB)* III 1961 [1944]: 1. Lieferung. Nro 92. Toim. Max Hein. Aalen: Scientia Aalen.
- PÜÜA, GAREL – GUIDO TOOS – KAUR ALTTOA – VILLU KADAKAS 2013: Additions to the early construction history of the Kuressaare bishop's castle. – *AVE (Arheoloogilised Välitööd Eestis = Archeological Fieldwork in Estonia)*, 2012 s. 171-184. Tallinn.
- PÜÜA, GAREL – TÕNU SEPP 2015: Kuressaare kindluse müürid ja müürimustrid. *Saaremaa Muuseum: Kaheaastaraamat 2013-2014* s. 54-57. Kuressaare.
- PÜÜA, GAREL – RAGNAR NURK – TÕNU SEPP 2016: Kastellist kindluseks: Kuressaare linnus-kindluse ehituslugu uute väliuuringute valguses. *Saaremaa muuseumi toimetised* 9. Kuressaare: Kirjastus Argo ja Saaremaa muuseum.
- PÜÜA, GAREL 2016: *Kuressaare vanalinna muinsuskaitseala arheoloogiapärand: Eksperdi hinnang*. Tellija Muinsuskaitseamet. Kuressaare: Saaremaa muuseum.
- RAAM, VILLEM 1978: Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisest määrangust ja Kuressaare piiskopilinnuse meisterkonnast. – *Töid kunstiteaduse ja -kriitika alalt* 2 s. 233-263. Tallinn.
- Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter* 5 1973. Toim. Wilhelm Janssen. Bonn.
- RICHTER, ALEXANDER VON 1857: *Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben*. Nide 1. Riga: Kymmell.
- RUSSOW, BALTHASAR 1584: *Chronica der Provintz Lyfflandt*. Bart.
- SEIBERTZ, JOHANN SUIBERT 1855: Überblick über die Geschichte des Regierungsbezirks Arnberg. – *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Alterthumskunde* 6 s. 175-280. Münster: Verlag Friedrich Regensberg.
- SELART, ANTI 2011: Die livländische Chronik des Hermann von Wartberge. Teoksessa Matthias Thumser (toim.) *Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland* s. 59-85 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 18). Berlin: LIT-Verlag.
- SELART, ANTI 2012: Lisa: Piiskopid ja ordumeistrid. Teoksessa Anti Selart (toim.) *Eesti ajalugu II: Eesti keskaeg* s. 402-403. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut.
- SEUBERLICH, HERMANN 1907: Das Schloss zu Arensburg: Referat von Architekt Hermann Seuberlich. *Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen*, I, s. 85-92. Riga: Der Architektenverein zu Riga.
- Stadt Arnberg, <https://www.arnberg.de/archiv/artikel/Wappen.pdf>. 17.12.2019.

- STERN, CARL VON 1935: Von Arensburg nach Rom: Fragmente eines Reiseberichts vom Jahr 1458. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga: Vorträge von Januar bis November* s. 25-33. Riga: Verlag E. Bruhns.
- TARVEL, ENN 2007a: Piiskopi- ja orduaeg 1227-1572. Teoksessa Kärt Jänes-Kapp – Enn Randma – Malle Soosaar (toim.) *Saaremaa 2: Ajalugu, Majandus, Kultuur* s. 77-142. Tallinn: Kirjastus Koolibri.
- TARVEL, ENN 2007b: Kolme Saaremaa linna nimest. – *Saaremaa Muuseum: Kaheaastaraamat 2005-2006* s. 7-16. Kuressaare.
- TOOMING, KAIRE 2010. Püha kirik: uusi aspekte keskaegse kiriku arhitektuurist ja ehitusloost. Magistritöö. Tartu Ülikool, Filosoofiateaduskond, Ajaloo- ja arheoloogia instituut.
- TUULSE, ARMIN 1942: *Die Burgen in Estland und Lettland*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts/Dorpater Estnischer Verlag.
- TÕNIS, LUKAS 2004: Saare-Lääne piiskopkonna toomhärрад 1228–1563. Teoksessa Ülla Paras (toim.) *Saare-Lääne piiskopkond: Artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland* s. 49-72. Haapsalu: Läänemaa Muuseum.
- Urkundenbuch zur Landes- und Rechtsgeschichte des Herzogthums Westfalen* 1843 Bd. II. Toim. Johann Suibert Seibertz. Arnsberg: Ritter.
- Wikipedia, hakusana *Wilhelm von Arnsberg*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_\(Arnsberg\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_(Arnsberg)). 17.12.2019.
- WOLF, GERHARD 2016: Einleitung. Teoksessa Gerhard Wolf – Norbert H. Ott (toim.) *Handbuch Chroniken des Mittelalters* s. 1-24. Berlin: De Gruyter.
- ZETTERBERG, SEPPO JUHANI 2007: *Viron historia*. Helsinki: SKS.